

Ebû Mutî' en-Neseî'nin Mezhebî Kimliği: Mürcî veya Kerrâmî Olduğuna Dair İddiaların Değerlendirilmesi

Züleyha BİRİNCİ*

Atıf/Cite as: Birinci, Züleyha. "Ebû Mutî' en-Neseî'nin Mezhebî Kimliği: Mürcî veya Kerrâmî Olduğuna Dair İddiaların Değerlendirilmesi". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2021), 226-257.

Öz: Ebû Mutî' Mekhûl b. Fazl en-Neseî (ö. 318/930), Buhara yakınlarındaki Neseî şehrinde, çok sayıda âlim yetiştiren bir ailenin üyesidir. Hanefî fakihî, zâhid ve kelâmcıdır. Fırak türünde yazdığı eserin adı *Kitâbü'r-Red alâ ehli'l-bida' ve'l-ehvâ'i'd-dâleti'l-mudille'*dir. Ebû Mutî'in, Mürcie'ye veya Kerrâmiyye'ye mensup olduğunu ileri süren araştırmacılar vardır. Bu makalede onun Mürcî veya Kerrâmî olduğu iddiaları ele alındı ve bu iddiaların isabetli olamayacağı sonucuna varıldı. Ebû Mutî'in kendi ifadelerinden, savunduğu fikirlerden ve diğer argümanlardan hareketle Ehl-i Sünnet'e bağlı olduğu neticesine ulaşıldı. Makalede doküman analizi, betimleme ve karşılaştırma yöntemleri kullanıldı.

Anahtar kelimeler: Kelâm ve Mezhepler Tarihi, Ebû Mutî' en-Neseî, Kitâbü'r-Red, Ehl-i Sünnet, Mürcie, Kerrâmiyye.

* Dr. Öğr. Üyesi, Trabzon Üniversitesi, Trabzon, Türkiye, zbirinci@trabzon.edu.tr,
ORCID: www.orcid.org/0000-0002-0397-8130

The Sectarian Identity of Abū Mutī' an-Nasafī: Evaluation of the Allegations that He is a Member of Murji'ah or Karramiyyah

Abstract: Abū Mutī' Makhūl b. Fadl an-Nasafī (d. 318/930) belongs to a family that trained many scholars in the city of Nasaf, near Bukhara. He is a Hanafī faqih, zahid and Islamic theologian. The name of the work he wrote in the heresiographical literature is Kitāb al-Radd 'alā ahl al-bida' wal-ahvā al-dāllah al-mudillāh. There are researchers who claim that Abū Mutī' is a member of Murji'ah or Karramiyyah. In this article, the claims that Abū Mutī' is a member of Murji'ah or Karramiyyah are discussed and it is concluded that these claims cannot be true. Based on Abū Mutī's own statements, the ideas he defended, and other arguments, it was concluded that he was loyal to the Ahl al-Sunnah. Document analysis, description and comparison methods were used in the article.

Key words: Kalām and History of Sects, Abū Mutī' an-Nasafī, Kitāb al-Radd, Ahl al-Sunnah, Murji'ah, Karramiyyah.

الهوية المذهبية لإبي مطيع النسفي: تقييم الادعاءات بأنه هو مرجعي أو كرامي

ملخص: كان أبو مطيع مكحول بن فضل النسفي (ت. 930/318) أحد أفراد عائلة دريت العديد من العلماء في مدينة نسف، بالقرب من بخارى. هو فقيه حنفي وزاهد ومتكلم. اسم الكتاب الذي كتبه بنوع الفرق هو كتاب الرد على أهل البدع والأهواء الضالّة المضلّة. هناك باحثون يزعمون أن أبا مطيع هو مرجعي أو كرامي. نناقش في هذا المقال الادعاءات القائلة بأن أبا مطيع هو مرجعي أو كرامي وخلص إلى أن هذه الادعاءات لا يمكن أن تكون صحيحة. وبناءً على تصريحات أبي مطيع والأفكار التي دافع عنها وغيرها من الحجج، خلص إلى أنه موالٍ لأهل السنة. تم استخدام طرق تحليل الوثائق ووصفها ومقارنتها في المقالة.

الكلمات المفتاحية: علم الكلام وتاريخ المذاهب، أبو مطيع النسفي، كتاب الرد، أهل السنة، المرجئة، الكرامية.

GİRİŞ

Ebû Mutî' en-Nesefî'nin hayatı hakkında geniş mâlûmat bulunmamaktadır. Buhara yakınlarında bulunan Nesef şehrine nispetle Nesefî nisbesiyle anılmıştır. Nesef'te çok sayıda âlim yetiştiren bir aileye mensuptur. Hanefî fakihî, zâhid ve kelâmçı vasıflarını taşıyan ve bu alanlarda eserleri olan bir âlimdir.¹ Hicrî 204-395 yılları arasında Mâverâünnehir ve Horasan'da hüküm süren Sâmanîler devrinde yaşamış,² 318 yılında vefat etmiştir. Ebû Mutî'in eserlerinden *Kitâbü's-Şu'â'* fıkıh ilmiyle alâkalıdır, fakat günümüze ulaşmamıştır.³ Ahlakî-tasavvufî sahada ona nispet

¹ İlyas Üzüm, "Nesefî, Mekhûl b. Fazl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/570; Seyit Bahçıvan, "Dirâse", *Kitâbu'r-Red alâ ehl-i'l-bida' ve'l-ehvâi'd-dâlle*, mlf. Ebû Mutî' Mekhûl b. Fadl en-Nesefî (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2013), 29-51.

² Aydın Usta, "Sâmanîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/64, 68.

³ Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed el-Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye* (Beyrut: Dârü'l-Erkam, 1998), 355; Ebû Gays Muhammed Hayrüdîn b. Mahmûd ez-Ziriklî, *el-A'lâm: Kâmûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-Arab ve'l-müsta'rebîn ve'l-müsteşrikin*

edilen iki eser vardır. Bunlardan biri *Kitâb fi fazli sübhânellah* adını taşır. Bu eserin bir nüshasının Viyana'da olduğu belirtilmektedir.⁴ Aynı sahadaki diğer eserinin adı *el-Lü'lü'ıyyât'* tır.⁵ Türkiye kütüphanelerinde yazma nüshaları bulunan⁶ bu kitabın henüz tahkikli bir neşri gerçekleştirilmemiştir. Ebû Mutî'in itikadî ve kelâmî görüşlerini öğrenebildiğimiz eserinin adı *Kitâbü'r-Red alâ ehl-i'l-bida' ve'l-ehvâ'i'd-dâleti'l-mudille'* dir.⁷

Ebû Mutî' en-Neseî'nin *Kitâbü'r-Redd'*i fırak türünde kaleme alınmış bir eserdir. Müellif, bu eserinde itirak hadisi olarak bilinen, yetmiş üç fırka hadisini esas almıştır. Kitabında bu hadisin birkaç versiyonuna yer vermiştir. Ebû Mutî', eserinde bu rivayetlere uygun şekilde doğru yoldan çıkıp sapan yetmiş iki bid'at fırkasından ve kurtuluşa ulaşan Ehl-i Cemâat'ten bahsetmiştir.⁸ *Kitâbü'r-Redd'*in muhtevasına daha yakından bakıldığında müellifin altı ana bid'at fırka kabul ettiği görülür. Bunları Harûriyye, Ravâfıza, Kaderiyye, Cebriyye, Cehmiyye ve Mürcie şeklinde sıralar. Bu fırkaların her birinden türeyen on iki alt fırkaya yer verir. Böylece kitabında 6x12=72 olacak biçimde bir tasnif sistemi kullanır. Kurtuluşa erecek fırka ile beraber toplam sayıyı yetmiş üçe tamamlar.⁹ Bid'at fırkaları hakkında çok ayrıntılı tarihî bilgiye yer vermez. Çünkü kitabı yazmaktaki asıl amacı mümin kardeşlerini uyarmak ve bâtul yola düşmekten onları korumaktır.¹⁰ Bu nedenle eserinin daha uzunca bölümünü bid'at fırkalara yönelik tenkit ve reddiyeler oluşturur. Fırka isimlerini -iyye son ekini kullanarak zikreder. Fırkaları tasnifi, isimlendirmesi ve haklarında verdiği bilgiler diğer fırka geleneklerinden farklılıklar taşır.¹¹ Bu ve benzeri açılardan Ebû Mutî'in bu

(Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 7/284; Üzüml, "Neseî, Mekhûl b. Fazl", 32/571; Bahcivan, "Dirâse", 62.

⁴ Carl Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, çev. Abdülhalim Neccar (Beyrut: Dârü'l-Kitâbî'l-İslâmî, 2008), 3/261; Üzüml, "Neseî, Mekhûl b. Fazl", 32/571. Viyanadaki bu nüshanın, Riyad'daki Merkezü'l-Melik Faysal'da, 59136 numarada kayıtlı bir mikrofilminin mevcut olması hakkında bk. Bahcivan, "Dirâse", 63.

⁵ Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudriyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv (Cize: Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 2. Basım, 1993), 3/498; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru 'alâmi'n-nübelâ* (Kahire: Dârü'l-Hadis, 2006), 11/364; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, 355; Üzüml, "Neseî, Mekhûl b. Fazl", 32/571; Bahcivan, "Dirâse", 61.

⁶ Bu kitabın yazma nüshaları hakkında bilgi için bk. Üzüml, "Neseî, Mekhûl b. Fazl", 32/571; Mehmet Saffet Sarıkaya, "Erken Dönem Hanefî Geleneğinde Bir Zâhid: Ebû Mutî Mekhûl en-Neseî (318/930) ve *Kitâbü'l-Lü'lü'ıyyât'*", IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu (Hanefîlik-Mâtürîdîlik (05-07 Mayıs 2017), ed. Cengiz Çuhadar vd. (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Yayınları, 2017), 1/469-474.

⁷ Eserin yazma nüshasının unvan sayfasında adının bu şekilde kaydedildiğine dair bk. Bahcivan, "Dirâse", 68.

⁸ Neseî, *Kitâbu'r-Red*, 130-134.

⁹ Neseî, *Kitâbu'r-Red*, 131-135.

¹⁰ Neseî, *Kitâbu'r-Red*, 119.

¹¹ Neseî, *Kitâbu'r-Red*, 112-264.

kitabı, Hanefî-Mâtürîdî fırak geleneğinin karakteristik özelliklerini gösterir.¹² Daha önemlisi *Kitâbü'r-Red* Hanefî-Mâtürîdî fırak geleneğinin günümüze ulaşan en eski eseridir. Bu geleneğe ait diğer eserlerle arasında benzerlikler bulunmaktadır¹³ ve bu geleneğe ait birçok esere kaynaklık etmiştir.¹⁴

Fırak türündeki bu önemli eserin sahibi Ebû Mutî' en-Neseffî'nin itikadî açıdan hangi mezhebe mensup olduğu konusunda bazı fikirler ileri sürülmektedir. Bazı araştırmacılar onu Mürcie'ye mensup sayarken bir kısım araştırmacılar onun Kerrâmî olduğunu iddia etmektedir. Bu makalenin konusu onun mezhebî kimliğini irdelemektir. Bunun için önce ileri sürülen iddialar ele alınacak, daha sonra bu iddialar müellifin kendi beyanları, savunduğu fikirler ve ilâve argümanlar doğrultusunda değerlendirilecektir. Çalışmada doküman analizi, betimleme ve karşılaştırma yöntemlerine başvurulacaktır.

1.Ebû Mutî' en-Neseffî'nin Mürcîi Olduğuna Dair İddialar

Ebû Mutî' en-Neseffî'nin *Kitâbü'r-Redd'i* üzerinde hazırlanan bir yüksek lisans tezinde,¹⁵ mezhepler tarihi yazım geleneğiyle ilgili olarak "Mürcî Makâlât Geleneği" adında bir gelenekten bahsedilmekte¹⁶ ve *Kitâbü'r-Redd'in* Mürcîi gelenekte kaleme alınan bir eser olduğu dile getirilmektedir.¹⁷ Tez sahibi Hasan Acar, bu fırak geleneğinden "Doğu Hanefî" geleneği şeklinde de bahsetmektedir.¹⁸ Yine Acar, Ebû Mutî' en-Neseffî'yi ve bu gelenekteki diğer müellifleri "Mürcîi yazarlar" olarak anmaktadır. Ebû Mutî' en-Neseffî'nin, Muhammed b. Kerrâm'ın (ö. 255/869) savunduğu fikirlerden etkilendiğini¹⁹ ancak onun Kerrâmî olarak nitelenemeyeceğini

¹² Bu özellikler hakkında bilgi için bk. Keith Lewinstein, "Doğu Hanefî Fırak Geleneği Üzerine Mülâhazalar", çev. Sönmez Kutlu - Muzaffer Tan, *İmam Mâtürîdî ve Maturidilik*, haz. Sönmez Kutlu (Ankara: Otto Yayınları, 8. Basım, 2018), 102-128; Muzaffer Tan, "Hanefî-Mâtürîdî Fırak Geleneği Bağlamında Mezheplerin Tasnifi Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49/2 (2008), 121-152; Muzaffer Tan, "Geç Dönem Hanefî-Mâtürîdî Fırak Geleneği Bağlamında Bir Risale: "el-Makâlât fî Beyâni Ehli'l-Bida' ve'd-Dalâlât" ", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2009), 185-190; Kadir Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikadî Fırka Tasnifleri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 125-172; Kadir Gömbeyaz, "Hanefî-Maturîdî Mezhepler Tarihi Kaynakları", *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri*, ed. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 342-343.

¹³ Bu benzerlikler hakkında bilgi edinmek için bk. Kadir Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikadî Fırka Tasnifleri*, 134-172; Gömbeyaz, "Hanefî-Maturîdî Mezhepler Tarihi Kaynakları", 342-347.

¹⁴ Bk. Üzümlü, "Neseffî, Mekhûl b. Fazl", 32/571.

¹⁵ Bk. Hasan Acar, *Ebû Mutî' Mekhûl en-Neseffî'nin 'Kitâbü'r-Red ale'l-ehvâ' ve'l-bida' İsimli Eserinde Mezhepleri Tasnifi ve Mürcîi Makâlât Geleneği İçindeki Yeri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003), 1-87.

¹⁶ Acar, *Ebû Mutî' Mekhûl en-Neseffî*, 11-14, 64-66.

¹⁷ Acar, *Ebû Mutî' Mekhûl en-Neseffî*, 64.

¹⁸ Acar, *Ebû Mutî' Mekhûl en-Neseffî*, 68.

¹⁹ Acar, *Ebû Mutî' Mekhûl en-Neseffî*, 32-35, 65.

belirtmektedir.²⁰ Başka bir açıklamasına göre Ebû Mutî', Kerrâmî yönü ağır basmakta olan bir müelliftir. Mürcie'ye mensup çevrelerden ders almış ve bu mezhebin görüşlerini savunmuştur. Zamanla bulunduğu çevre bakımından kendisi de esasında Mürciî olan Muhammed b. Kerrâm'ın bazı fikirlerini benimsemiş ve kitaplarında bu fikirlere yer vermiştir.²¹ Acar, neticede Ebû Mutî' en-Neseî'nin mensup olduğu mezhebi, "Mürciî Ehl-i Cemâat (Ehlü'l-Cemaat el-Mürçiûn)" olarak kaydetmiştir.²²

Ebû Mutî'in *Kitâbü'r-Redd'*ini Muzaffer Tan, "Mürciî-Hanefî" fırak geleneği içinde yazılmış bir eser olarak kabul eder.²³ Tan da Ebû Mutî'in mensup olduğu mezhebi "Ehlu'l-Cemâ'atî'l-Murci'ûn" şeklinde ifade eder. Tan'a göre Ebû Mutî' en-Neseî'nin Mürcie'yi hem altı ana sapkın fırka arasında sayması hem de Ehlu'l-Cemâ'atî'l-Murci'ûn'u kurtuluşa erecek fırka kabul etmesi, müellifin iki ayrı kesimden bahsetmesi şeklinde düşünülebilir. Ona göre Ebû Mutî'in sapkın fırka olarak saydığı Mürcie ile "Mezmûm Mürcie"yi kastetme ihtimali oldukça yüksektir. Ebû Mutî', Ehl-i Cemâat ismini verdiği Mürcie'yle Ehl-i Rey'i kastetmektedir.²⁴

1.1. Ebû Mutî' en-Neseî'nin Mürciî Olduğuna Dair İddiaların Değerlendirilmesi

*Kitâbü'r-Redd'*in "Mürciî" veya "Mürciî-Hanefî" fırak geleneğine ait bir eser olarak görülmesi, Ebû Mutî'in "Mürciî bir yazar" olarak nitelenmesi, mensup olduğu mezhebin "Ehlu'l-Cemâ'atî'l-Murci'ûn" olarak ifade edilmesi ve müellifin Ehl-i Cemâat ile kastının "Ehl-i Rey" yani "Mürcie" olması şeklindeki iddialar, Ebû Mutî' en-Neseî'nin kendi sözleri, savunduğu fikirler ve diğer argümanlardan hareketle incelenirse şu sonuçlarla karşılaşılır:

Müellife göre Hz. Peygamber'den bid'atçiler aleyhinde çok sayıda mütevâtir haber gelmiştir. Bu haberlere göre bid'atler kişinin amelini yok eder, Allah bid'at sahibi kişinin namazını ve orucunu kabul etmez. Ehl-i Cemâat, kâfirlerden ve münafıklardan sonra bid'atçileri cehennemlik saymıştır. Çünkü Resûlullah, bir tanesi hariç bütün fırkaların cehennemlik olduğunu haber vermiştir. Allah Teâlâ da parçalanıp ayrılığa düşenlerin büyük bir azaba uğrayacağını buyurmuştur.²⁵ Ebû Mutî' en-Neseî'ye göre bundan dolayı bu yanlışlara düşmemek ve bid'atlerden

²⁰ Acar, *Ebû Mutî' Mekkûl en-Neseî*, 30.

²¹ Acar, *Ebû Mutî' Mekkûl en-Neseî*, 35; ayr. bk. 86-87.

²² Acar, *Ebû Mutî' Mekkûl en-Neseî*, 13, 39, 58, 73.

²³ Bk. Tan, "Hanefî-Mâtürîdî Fırak Geleneği", 124, 129.

²⁴ Tan, "Hanefî-Mâtürîdî Fırak Geleneği", 125-126. Benzer fikirler için ayr. bk. Zeynep Alimoğlu Sürmeli, *Ehl-i Sünnet'in Kerrâmîyye Eleştirisi* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 122-123; Zeynep Alimoğlu Sürmeli, "Sünnî Makâlât Eserlerinde Kerrâmîyye'nin Tasnifi Meselesi", *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 12/2 (Güz 2019), 415-417.

²⁵ Âl-i İmrân 3/105.

sakınmak gerekir. Ayrıca bid'atlere karşı çıkmak ve bid'atçilerden yüz çevirmek gerekir.²⁶

Ayrılık çıkarıp doğru yoldan sapan bid'atçiler ve Cemâat'e muhalif fırkalar hakkında bu türden olumsuz fikirlere sahip olan müellif, altı ana sapkın bid'at fırkasından bahsetmiştir. Harûriyye, Ravâfıza, Kaderiyye, Cebriyye, Cehmiyye ve Mürchie'nin hepsini ana bid'at fırkaları olarak kabul etmiştir. Bunlardan türeyip ortaya çıkan on ikişer alt koldan bahsetmiş ve toplam yetmiş iki sayısına ulaşan bu fırkaların hepsinin helâk olmuş cehennemlik fırkalar olduğunu kabul etmiştir.²⁷ Bu durumda kanaatimize göre müellifin kendisini helâk olmuş ve cehennemlik olmuş fırkalardan biri olan Mürchie'ye mensup kabul etmesi mümkün görünmemektedir.

Müellif, eserinde Mürchie hakkında pek çok olumsuz rivayete yer vermiştir. Bazı hadis rivayetlerine göre Hz. Peygamber Mürchie'ye lanet etmiş, onların amel etmeyip sadece iman eden, ibadetlerin farz olmadığını ve amel etmemenin kula bir zararı olmadığını benimseyen kimseler olduklarını; ümmetinden iki gruba şefaatinin erişmeyeceğini, bu iki grubun Mürchie ve Kaderiyye olduğunu; ayrıca Mürchie'ye yetmiş iki peygamberin diliyle lânet edildiğini buyurmuştur.²⁸ O halde müellifin kendisini böyle lânetli bir fırkaya mensup kabul ettiğini düşünmek kanaatimizce isabetli görünmemektedir.

Müellifin mezhebini, "Mürci' Ehl-i Cemâat" veya "Ehlu'l-Cemâ'ati'l-Murci'ün" gibi isimlerle nitelemek ve müellifin *Kitâbü'r-Red*'de çok sık kullandığı "Cemâat" veya "Ehl-i Cemâat" ifadesinden kastın Mürchie olduğunu ileri sürmek de kanaatimizce isabetli görünmemektedir. Bu iddiaların temel dayanaklarından biri, müellifin eserinin başında geçen bir ibaredir. Ebû Mutî', kitabının ilk sayfalarında altı ana bid'at fırkasının ve bunlardan türeyen toplam yetmiş iki bid'at fırkasının isimlerini teker teker saydıktan sonra yetmiş üçüncü ve sonuncu fırkadan bahsetmiştir. Müellifin bu fırka hakkında kullandığı bir ifade, *Kitâbü'r-Redd*'i ilk olarak neşreden Marie Bernand'ın tahkikinde şöyle yazılmıştır: "والثالث والسبعون هم اهل الجماعة المرجون"²⁹ Bu ifade müellifi Mürchie'yle ilişkilendiren araştırmacılar tarafından, "Ve's-sâlisü ve's-seb'ün hüm Ehlu'l-Cemâati'l-Mürci'ün" şeklinde okunmuş ve buradan hareketle müellifin Mürci' Ehl-i Cemâat mezhebine mensup olduğu sonucuna varılmıştır. Ne var ki başta Keith Lewinstein olmak üzere konuyla ilgilenen araştırmacılar, Bernand'ın tahkikinin yanlışlarla dolu olduğunu ve eserin yeni bir tahkikli neşrinin yapılması gerektiğini

²⁶ Neseî, *Kitâbü'r-Red*, 114-116, 121-129.

²⁷ Neseî, *Kitâbü'r-Red*, 130-131.

²⁸ Neseî, *Kitâbü'r-Red*, 147-148, 260.

²⁹ Bk. Marie Bernand, "Le Kitâb al-radd 'alâ'l-bida' d'Abû Mutî' Makhûl al-Nasafî", *Annales Islamologiques* 16 (1980), 62.

ifade etmişlerdir.³⁰ Eseri daha sonra, daha itinalı bir şekilde tahkik eden Seyit Bahcivan'ın neşrinde ise aynı ibare “والثالث والسبعون هم أهل الجماعة المُرجُونَ”³¹ (Ve's-sâlisü ve's-seb'ûn hü'm Ehlü'l-Cemâati'l-mürcevn) şeklinde yazılmış ve harekelenmiştir. İmlâ ve müellifin savunduğu fikirler açısından düşünüldüğünde, kanaatimize göre ibarede yer alan son kelimeyi “erce'e” fiilinden ism-i fâil olarak “el-Mürciûn” şeklinde değil “erce'e” fiilinden ism-i mefûl olarak “el-mürcevn” şeklinde okumak ve “Mürciiler (erteleyenler)” değil “ertelenenler (sona bırakılanlar)” anlamı vermek daha uygun görünmektedir.³² Bu durumda müellif yetmiş iki bid'at fırkasının ardından, sonuncu olarak “Ehl-i Cemâat”ten bahsetmiş olmaktadır. Bu mâna, müellifin Mürcie'yi sapkın fırkalardan sayması sebebiyle bütün bir kitap boyunca söyledikleriyle uyum arz etmektedir. Ayrıca kitabın tamamında kurtuluşa erecek fırkayı ekseriyetle “Cemâat” veya “Ehl-i Cemâat” şeklinde zikretmesi ve Mürcie ile hiçbir bağlantı kurmamasıyla da uyum içinde bulunmaktadır.

Müellifin, sapkın fırka olarak kabul ettiği Mürcie'den, “Mezmûm Mürcie”yi kastetmesi olasılığına gelince Ebû Mutî', eserinde “Memdûh (övülen) Mürcie” ve “Mezmûm (yerilen) Mürcie” şeklinde bir ayrıma gitmemekte³³ ve Mürcie'yi daima kötülemektedir. Mürcie'ye mensubiyetini dile getirmemekte aksine Mürcie'yi ve bütün kollarını Ehl-i Cemâat'e muhalif, sapkın ve cehennemlik fırkalar olarak kabul etmektedir. Dolayısıyla kurtuluşa ereceğini söylediği “Ehl-i Cemâat” ile Mürcie'nin bir bağlantısını kurmamakta, buradan da onun cennetlik olanlar ile Mürcie'yi kastetmediği anlaşılmaktadır. Burada işaret edilmesi gereken önemli bir nokta, müellifin “ircâ fikrini benimsemek” ile “Mürciî olmak” arasında bir ayırım yapmış olmasıdır.

Ebû Mutî' en-Neseî'nin eserinde yer verdiği bir nakilde “*Bilmediğin şeyi ircâ et ama Mürciî olma. Ehl-i beyt'i sev ama Şiî olma. Şüphesiz Allah adaleti, ihsanı ve yakınlara yardım etmeyi emreder, de ama Kaderî olma. İyiliği emredip kötülüğü yasakla ama Harûrî olma.*” denilmektedir.³⁴ Buna göre fırkalara ayrılmayan ve bölünüp parçalanmayan Cemâat mensupları nasıl Ehl-i beyti seviyor ama Şiî olmuyorlarsa, Allah'ın adaleti, ihsanı ve yakınlarla yardım etmeyi emrettiğini söylüyor ama Kaderî olmuyorlarsa,

³⁰ İbrahim Hakkı İnal, “Batıda Mezhepler Tarihi Metodolojisi Çalışmaları: Keith Lewinstein Örneği”, *Usûl* 11 (2009/1), 65.

³¹ Neseî, *Kitâbu'r-Red*, 134.

³² Tırnak içindeki ibarenin son kelimesinde bir okuma/istinsah hatası olabileceği ve bu kelimenin aslında “النَّاجُونَ” (en-nâcûn/kurtuluşa eren Ehlü'l-cemâ'a) olması ihtimali hakkında bk. (Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 137-138, 253. dipnot.) Şayet müellifin kullandığı ifade gerçekte “en-nâcûn” ise bu da bu makalenin savunduğu fikri doğrulamaktadır.

³³ Kanaatimize göre müellif böyle bir ayırımdan bahsetseydi bile bu durum -diğer Hanefî ve Mâtürîdî âlimlerde olduğu gibi- kelime anlamının ötesinde, kazandığı terim anlamıyla “Mürcie” adını kendisine yakıştırmaması gerçeğini ortadan kaldırmazdı.

³⁴ Neseî, *Kitâbu'r-Red*, 136-137.

ayrıca iyiliği emredip kötülüğü yasaklıyor ama Harûrî olmuyorlarsa, aynı şekilde bilmedikleri şeyi ircâ ettikleri için de Mürcîî olmamaktadırlar. Nitekim müellif ircâ fikrine sahip olduğunu kabul etmekte fakat Mürcîî olduğunu beyan etmemekte, böyle bir aidiyeti reddetmekte ve müminleri de bundan sakındırmaktadır. Öyleyse müellifin kendi beyanlarından hareketle onun Mürcîî olduğu söylemek mümkün görünmemektedir. Bize göre bu açık ifadelerine rağmen müellifi Mürcîî olarak isimlendirmenin, Allah şerri yaratmaz dediği için bir Mu'tezilî'yi Senevî veya Mecûsî olarak adlandırmaktan bir farkı kalmayacaktır. Bu sebeple kanaatimizce objektif ve tarafsız davranmak, müellifi Mürcîî olarak adlandırmaya imkân tanımamaktadır.

Bu noktada Mürcie adının, bilhassa mürtekib-i kebîre ile ilgili görüşleri dolayısıyla Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve taraftarlarına, muhalifleri tarafından verilen bir isim ve onlara yönelik bir itham olduğunu göz ardı etmemek gerektiği düşüncesindeyiz. Buna göre ameli imanun bir cüzü saymamaları, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin durumlarını Allah'a havâle etmeleri veya Hz. Ali'yi hilâfette sona ertelemeleri gibi nedenlerle ehl-i hadis, Mu'tezilî, Haricî ve Şiî gruplar tarafından, Ebû Hanîfe'ye ve onun yolunu izleyenlere Mürcîî adı takılmaktaydı.³⁵ Bundan dolayı Ebû Mutî' en-Nesefî'nin *Kitâbü'r-Redd'i*, Hanefî gelenekten gelen ve erken dönemde kaleme alınmış fırak türünde bir eser olması açısından çok kıymetli bir kaynaktır. Zira müellif eserinde, muhalif söylemin iddialarını ortadan kaldıracak şekilde, açık bir biçimde Mürcie'yi sapkın fırkalar içinde zikretmiş ve Mürcîî olduğu iddiasında bulunmamıştır. Mürcie'yi amelsiz imana dayananlar olarak tanıtmış, onların küfürle beraber iyiliğin fayda vermemesi gibi imanla birlikte de günahın zarar vermeyeceğini, Allah'ın imandan başka bir şeyi farz kılmadığını, amel edilirse iyi olacağını fakat amel edilmezse bunun kişiye bir zararı olmayacağını savunduklarını söylemiş ve bu türden görüşleri dolayısıyla onları tenkit ederek bid'atçı ve sapkın fırkalar arasında zikretmiştir.³⁶ Bu nedenle müellifin *Kitâbü'r-Redd'i* ve Hanefî-Mâtürîdî fırak geleneğinde yazılmış diğer eserler, Hanefîler'e ve Mâtürîdîler'e yönelik erken devir muhalif ve taraflı söylemin etkisinin giderilebilmesi açısından çok değerli kaynaklardır.

³⁵ Bu yöndeki düşüncelere örnek olarak bk. Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Muhammed Abdülkâdir el-Fâzılî (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2006), 113; Şiblî Nu'mânî, *İlmü'l-kelemlî'l-cedîd*, çev. Celâl es-Saîd el-Hafnâvî (Kahire: el-Merkezü'l-Kavmi li't-Tercüme, 2012), 32, 35-36; Muhammed Ebû Zehrâ, *İslâm'da İtikadî, Siyasî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*, çev. Sibgatullah Kaya (İstanbul: Anka Yayıncılık, ts.), 132-133; Seyyid Bahçivan, "İrca Fikri ve Ebû Hanîfe'nin İrca İle İthamına bir Bakış", *Selçuk Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi* 8 (1999), 141-171; Çağfer Karadaş, "Mürcie'nin Mezhepliği Problemi ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî", *Milel ve Nihal* 7/2 (2010), 204, 216; Sabri Erdem, "Ebû Hanîfe ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, Mürcie'nin Devamı Olarak Görülebilir mi?", *Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı* (İstanbul, İFAV Yayınları, 2012), 143-146.

³⁶ Nesefî, *Kitâbu'r-Redd*, 146-148.

Mürcie'nin görüşlerinin temelini iman nazariyesinin oluşturması, Muhammed b. Kerrâm'ın da esasında Mürcîi olması ve Ebû Mutî' en-Neseffî'nin Muhammed b. Kerrâm'ın fikirlerinden etkilenmesi, hatta Kerrâmiyye'ye mensup olması şeklindeki iddialara, bir sonraki başlığın değerlendirilmesi sırasında değinilecektir.

2. Ebû Mutî' en-Neseffî'nin Kerrâmî Olduğuna Dair İddialar

Keith Lewinstein'in ifade ettiğine göre Louis Massignon, *Kitâbü'r-Redd*'in önemini kabul etmiş, ancak öncelikle Ebû Mutî' en-Neseffî'nin sûfi ve Kerrâmî bağlantılarıyla meşgul olmuştur. Josef van Ess bu tezi savunmaya devam etmiş ve Ebû Mutî' ile alâkalı biyografik bilgileri, Kerrâmiyye ile ilgili kaynakları ele alan çalışmasında bir araya getirmiştir. Van Ess *Kitâbü'r-Redd*'in bazı özelliklerini, onun Kerrâmiyye ile bağlantılarının belirtileri olarak görmüştür. Örneğin, Ebû Mutî' Kerrâmiyye'yi yetmiş iki sapkın fırka içinde zikretmemiştir. Kerrâmî olmaları muhtemel görünen Osmân b. Affân es-Siczi ve Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed es-Siczi'den nakiller yapmıştır. Ayrıca Ebû Mutî'in maddî kazanç peşinde koşanlara olan öfkesi, Kerrâmiyye'nin meşhur tahrîmu'l-mekâsib görüşüne benzetilmiştir.³⁷

Sönmez Kutlu'ya göre Ebû Mutî' en-Neseffî, Mürcie'nin Kerrâmî grubuna mensuptur.³⁸ Ona göre Ebû Mutî'in *Kitâbü'r-Redd*'i yazarken Hanefî-Mürçîi otoritelerden ya da onlara ait metinlerden faydalanmış olabileceği anlaşılmakta, fakat müellif kullandığı yazılı kaynaklar hakkında bilgi vermemektedir. Ancak eserinde, kendilerinden işittiğini söyleyerek alıntı yaptığı iki mühim Kerrâmî kişi bulunmaktadır. Bunlar, Ebû Muhammed es-Siczi ile Ebû Ali el-Hasan b. Ali el-Eşrâf'tır. Ebû Mutî'in güvenilir bilgi kaynaklarını oluşturan bu iki şahsiyet, İbn Kerrâm'ın etkisinde kalmış kişilerdir. Ayrıca Ebû Mutî', fırkaları yetmiş üç sayısını temel alarak tasnif etmiştir. Bu sayıyı tamamlamakta sıkıntıya düştüğünde bir fırkayı iki farklı ana grup altında aynı adla tekrar kaydetmiş ve kaynakların hiçbirinde yer almayan yeni fırkalar üretmiştir. Ancak eserinde Muhammed b. Kerrâm ve Kerrâmiyye adına yer vermemiş,³⁹ bununla birlikte Muhammed b. Kerrâm'a ait iman tarifini savunmuştur. Bundan dolayı Kutlu'ya göre Ebû Mutî', Muhammed b. Kerrâm'ın sahip olduğu fikirleri devam ettiren bir kişi,⁴⁰ eseri *Kitâbü'r-Red* de bu çevrelerin yazdığı ve bize kadar gelen tek vesikadır.⁴¹

³⁷ Bk. Lewinstein, "Doğu Hanefî Fırak Geleneği", 103-105.

³⁸ Bk. Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş* (İstanbul: Dem Yayınları, 5. Basım, 2019), 92; Sönmez Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri* (Ankara: TDV Yayınları, 4. Basım, 2018), 340.

³⁹ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 92-93.

⁴⁰ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie*, 35, 336-337.

⁴¹ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie*, 307, 336-337; Sönmez Kutlu, "Kerrâmiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/296. Ayr. bk. Salih Aydın, "Ebû

Salih Çift, Ebû Mutî' en-Neseffî'yi Kerrâmîyye'nin ilk dönemdeki önemli isimlerinden biri olarak zikretmiştir.⁴² Ona göre Ebû Mutî'in *Kitâbü'r-Red'* de Kerrâmîyye'yi bid'at fırkaları arasında saymaması, buna karşın Kerrâmîler'in iman konusundaki fikirlerini savunması, onun Kerrâmîler'le yakın ilişkisi olduğuna bir dayanak kabul edilebilir.⁴³ Buna ek olarak Ebû Mutî' zâhid kimliğini ortaya koyan zühde dair *el-Lü'lü'ıyyât* adlı eserinde Ahmed b. Harb'den (ö. 234/848), Muhammed b. Kerrâm'dan ve Yahyâ b. Muâz er-Râzî'den (ö. 258/872) nakiller yapmaktadır. Onun *el-Lü'lü'ıyyât*'ta en sık nakilde bulunduğu sūfinin Kerrâmîyye ile bir müddet ilişkileri olan Yahyâ b. Muâz olması, ayrıca Ahmed b. Harb'in hem İbn Kerrâm hem de Yahyâ b. Muâz'ın hocası olduğunun bilinmesi de müellifin Kerrâmîlik'le olan bağlantısını ortaya koyan hususlardır.⁴⁴ Salih Çift, buradan hareketle *el-Lü'lü'ıyyât*'ın Kerrâmîler'in zühd anlayışını en somut biçimde ortaya koyan mevcut tek eser olduğunu belirtmektedir.⁴⁵

2.1. Ebû Mutî' en-Neseffî'nin Kerrâmî Olduğuna Dair İddiaların Değerlendirilmesi

Ebû Mutî'in, alıntı yaptığı ve sözlerine yer verdiği kişilerden yola çıkarak Kerrâmîyye'ye mensup sayılması hakkında şunlar söylenebilir. Ebû Mutî' en-Neseffî *Kitâbü'r-Red'* de Osman b. Affân es-Siczî'den,⁴⁶ Ebû Muhammed es-Siczî'den⁴⁷ ve Ebû Ali el-Eşref'ten⁴⁸ nakil yapmaktadır. Ancak bu kişilerin Kerrâmîyye'ye mensup oldukları konusunda açık ve kesin bir delil bulunmamaktadır. Müellif *el-Lü'lü'ıyyât*'ta ise Yahyâ b. Muâz'dan çok sayıda, Ahmed b. Harb'den daha az ve Muhammed b. Kerrâm'dan birkaç yerde nakil yapmaktadır. Ahmed b. Harb'in; İbn Kerrâm ile Yahyâ b. Muâz'ın hocası olduğu belirtilmekte,⁴⁹ fakat bu durum Ahmed b. Harb'in Kerrâmîyye'ye mensup olduğunu kanıtlayamamaktadır. Yahyâ b. Muâz ile İbn Kerrâm arasında, her ikisinin de Ahmed b. Harb'den istifade etmeleri açısından bir bağ olduğu söylenmekte,⁵⁰ fakat bu husus Yahyâ b. Muâz'ın Kerrâmîyye'ye müntesip olduğu sonucunu ortaya çıkaramamaktadır. Massignon, Yahyâ b. Muâz'ın bazı tasavvufî meseleler haricinde Muhammed b. Kerrâm'ı takip ettiğini ileri sürmekte, ne

Hanîfe'nun En Kapsamlı Yorumu: Kerrâmîyye", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 142-144.

⁴² Salih Çift, "İlk Dönem Tasavvuf Klasikleri Tarafından İhmal Edilen Bir Zühd Hareketi: Kerrâmîyye", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2008), 443.

⁴³ Salih Çift, *Tasavvufta Sevgi ve Ümit Yolu: Yahyâ b. Muâz er-Râzî Hayatı, Fikirleri ve Duaları* (Bursa: Sır Yayıncılık, 2011, 58, 60; Çift, "İlk Dönem Tasavvuf Klasikleri", 450.

⁴⁴ Çift, *Tasavvufta Sevgi ve Ümit Yolu*, 18-19, 28, 39, 51, 58-60.

⁴⁵ Çift, *Tasavvufta Sevgi ve Ümit Yolu*, 60; Çift, "İlk Dönem Tasavvuf Klasikleri", 451.

⁴⁶ Neseffî, *Kitâbu'r-Red*, 261.

⁴⁷ Neseffî, *Kitâbu'r-Red*, 140, 142, 145, 216.

⁴⁸ Neseffî, *Kitâbu'r-Red*, 149, 201, 262.

⁴⁹ Çift, *Tasavvufta Sevgi ve Ümit Yolu*, 44, 51.

⁵⁰ Çift, "İlk Dönem Tasavvuf Klasikleri", 446.

var ki bu iddia Yahyâ b. Muâz'ın bazı tasavvufî konularda İbn Kerrâm'dan ayrılması neticesine götürmesinin yanı sıra itikadî yönden İbn Kerrâm'ın yolundan gittiği konusunda da bir kesinlik ifade edememektedir.⁵¹ Belirtildiğine göre Yahyâ b. Muâz'ın, Muhammed b. Kerrâm'ın talebesi olduğuna dair Massignon ve diğer bazı isimler tarafından kaydedilen bilginin, hiçbir dayanağı bulunmamakta ve bu bilgi doğruyu yansıtmamaktadır.⁵² Massignon ve ona dayalı olarak Brockelmann'ın, Ebû Mutî' en-Neseî'yi Muhammed b. Kerrâm'ın öğrencisi olarak göstermeleri⁵³ klasik kaynaklarla doğrulanamamakta, Yahyâ b. Muâz baz alınarak Ebû Mutî'in Muhammed b. Kerrâm'ın öğrencisinin öğrencisi olduğunu söylemek de mümkün görünmemektedir. Neticede Ebû Mutî'in, kitaplarında sözlerine yer verdiği ve Kerrâmiyye ile irtibatlı oldukları belirtilen isimlerin Kerrâmiyye mezhebine mensup oldukları, şüpheli bulunmaktadır. Öyleyse Ebû Mutî'in Kerrâmî oldukları şüpheli olan bu kişilerden alıntı yapmış olması, kanaatimize göre onun Kerrâmîler'den olduğunu ileri sürebilmek için yeterli görünmemektedir.

Benzer şekilde Ebû Mutî'in *el-Lü'lü'ıyyât* adlı eserinde Muhammed b. Kerrâm ile bağlantıları olduğu düşünölen Yahyâ b. Muâz'dan çok nakilde bulunması da bize göre müellifin Kerrâmîler'den olduğunu ileri sürebilmek için yeterli görünmemektedir. Ayrıca müellifin Yahyâ b. Muâz'ın sözlerine çok yer vermesi onun bütün görüşlerine katıldığı anlamına gelmemekte, Yahyâ b. Muâz'dan farklı düşündüğu konular da bulunmaktadır. Örneğin Yahyâ b. Muâz'ın tasavvufî açıdan gnâ (zenginlik) taraftarı olduğu, mahabbet ve recâ (ümit) ağırlıklı bir neşveye sahip olduğu belirtilmektedir.⁵⁴ Fakat Ebû Mutî' *Kitâbü'r-Red'* de gnâyı değil fakrı,⁵⁵ recâyı değil havfı (Allah korkusunu) önemseyen ifadelere yer vermektedir.⁵⁶ Ayrıca *el-Lü'lü'ıyyât*'taki bir bâb başlığı (الباب السادس عشر في فضل القلة على الكثرة وال فقر على الغنى) şeklindedir. Müellif bu bâbda, azlığın çokluğa ve fakirliğin zenginliğe üstünlüğünden söz etmektedir.⁵⁷ Bu noktada Makdisî el-Beşşârî'nin (ö. 390/1000 civarı) kendi döneminde mevcut olan bazı mezhep mensuplarının karakteristik özelliklerinden bahsederken Kerrâmîler'in “dindar, taraf tutan, cimri ve kazanç düşkünü” olduklarını

⁵¹ Bk. Çift, *Tasavvufta Sevgi ve Ümit Yolu*, 40.

⁵² Çift, “İlk Dönem Tasavvuf Klasikleri”, 446; Salih Çift, “Yahyâ b. Muâz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/258.

⁵³ Louis Massignon, *Doğuş Devrinde İslâm Tasavvufu*, çev. Mehmed Ali Aynî, haz. Osman Türer – Cengiz Gündoğdu (İstanbul: Ataç Yayınları, 2. Basım, 2020), 149; Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur: Supplementband* (Leiden: E. J. Brill, 1937), 1/357-358; Çift, “İlk Dönem Tasavvuf Klasikleri”, 451-452.

⁵⁴ Çift, *Tasavvufta Sevgi ve Ümit Yolu*, 33, 49, 74, 101.

⁵⁵ Neseî, *Kitâbu'r-Red'*, 202-203.

⁵⁶ Neseî, *Kitâbu'r-Red'*, 218-219.

⁵⁷ Ebû Mutî' Mekhûl b. Fazl en-Neseî, *el-Lü'lü'ıyyât* (Kastamonu: Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, 3038), 18b-19b.

ifade etmesi⁵⁸ ilginçtir. Eğer Ebû Mutî' zamanındaki Kerrâmîler'in vasıfları da gerçekten böyle idiyse bu da Ebû Mutî'in Kerrâmîler zümresinden olamayacağına işaret etmektedir. Çünkü Ebû Mutî' kazanç düşkünlüğüne karşı çıkmaktadır.⁵⁹ Dikkat çekici bir diğer nokta şudur ki Makdisî el-Beşşârî'nin iddiasını doğrular mahiyette Massignon da Muhammed b. Kerrâm'ın zenginliği fakirliğe üstün tuttuğunu belirtmektedir.⁶⁰ Eğer bu iddia doğruysa bu durum Ebû Mutî'in, Muhammed b. Kerrâm'dan farklı bir tavra sahip olduğunu göstermekte ve Kerrâmîler'den olamayacağı fikrini güçlendirmektedir. Diğer yandan Ebû Mutî'in kazanç düşkünlüğüne karşı olması, Kerrâmiyye'nin meşhur görüşü olarak ileri sürülen⁶¹ "tahrîmu'l-mekâsib" yani maddî kazanç için çalışmayı haram kabul etme anlayışına benzemektedir. Fakat zühde, ahlakî ve tasavvufî konulara yer veren *el-Lü'lü'yyât* adlı eserin sahibi olan Ebû Mutî'in, kazanç düşkünlüğünü kötülemesi esasında son derece tabiidir. Bununla beraber onun bu fikri Muhammed b. Kerrâm'a tâbi olduğu için benimsediği hususu açık değildir. Ayrıca Makdisî el-Beşşârî'nin Kerrâmîler'i cimri ve kazanç düşkünü kişiler olarak nitelemesine ve Massignon'un İbn Kerrâm'dan zenginlik taraftarı olarak bahsetmesine bakılırsa İbn Kerrâm'ın "tahrîmü'l-mekâsib" anlayışına sahip olduğu da şüpheli bir bilgi haline gelmektedir. Bundan dolayı bir ihtimaliyet ve şüphe üzerinden müellifin Kerrâmîler'den olduğunu iddia etmek kanaatimizce uygun görünmemektedir.

Ebû Mutî' en-Nesefî'nin, *el-Lü'lü'yyât*'ta Muhammed b. Kerrâm'dan birkaç nakilde bulunması, konumuzla alâkalı olarak dikkate değer bir noktadır. Bu bağlamda müellifin eserlerinde kullandığı üslûba dikkat çekmekte fayda vardır. Buna göre müellif, eserlerinde rivayetlere çok yer veren bir âlimdir. Savunduğu düşünceyle aynı doğrultudaki her rivayeti, kimden nakledildiğini ve sahih veya sakîm oluşunu çok dikkate almadan rahatça kullanabilmektedir. Örneğin klasik kaynaklarda da ifade edildiği üzere müellifin rivayette bulunduğu kişiler arasında Dâvûd b. Alî ez-Zâhirî (ö. 270/884) ve Abdullah b. Ahmed (ö. 290/903) gibi isimler de bulunmaktadır.⁶² Ayrıca müellif *Kitâbü'r-Red*'de Ali b. Hüseyin b. Ali (Zeynelâbidîn) (ö. 94/712)⁶³ ve Ca'fer b. Süleyman (ö. 178)⁶⁴ gibi şahsiyetlerden de nakilde bulunmaktadır. Ancak onun Zâhirî mezhebinin kurucusu olan Dâvûd ez-Zâhirî'den nakletmesi Zâhirî olduğunu ve Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah'tan rivayet etmesi Hanbelî olduğunu göstermemektedir. Aynı şekilde Şîa'nın İsnâaşeriyye kolunun dördüncü, İsmâiliyye

⁵⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Makdisî el-Beşşârî, *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm* (Kahire, Mektebetü Medbûlî, 3. Basım, 1991), 41; Çift, "İlk Dönem Tasavvuf Klasikleri", 456.

⁵⁹ Nesefî, *Kitâbü'r-Red*, 202-203.

⁶⁰ Massignon, *Doğuş Devrinde İslâm Tasavvufu*, 149.

⁶¹ Bk. Lewinstein, "Doğu Hanefî Fırak Geleneği", 105.

⁶² Zehebî, *Siyeru 'alâmi'n-nübelâ*, 11/364.

⁶³ Nesefî, *Kitâbü'r-Red*, 141.

⁶⁴ Nesefî, *Kitâbü'r-Red*, 220.

kolunun ise üçüncü imamı kabul edilen⁶⁵ Ali Zeynelâbidîn'den nakilde bulunması onun Şîi olduğu anlamına gelmemektedir. Benzer biçimde teşeyyû etmek (Şîa'nın görüşlerini benimsemek) ile itham edilen⁶⁶ Ca'fer b. Süleyman'dan nakilde bulunması da onun Şîi olduğu anlamına gelmemektedir. Bunun gibi Muhammed b. Kerrâm'dan nakletmesi de kanaatimizce onun Kerrâmîler'den olduğunu iddia edebilmek için yeterli görünmemektedir.

Ebû Mutî' en-Neseî'nin, *el-Lü'lü'ıyyât*'ta Muhammed b. Kerrâm'ın birkaç sözünü naklederken *Kitâbü'r-Red'*de ondan hiçbir nakle yer vermemesi de dikkat çekmektedir. Bu durum müellifin, Muhammed b. Kerrâm'ın yolunu izlediğini ve onun itikadî fikirlerini benimsediğini değil, bu fikirleri benimsemediğini düşündürmektedir. Zira Kerrâmiyye'ye mensup olan ve eserlerinde bolca rivayetlere yer veren bir zâtın, inanç konularına değindiği kitabında İbn Kerrâm'ı görmezden gelmesi değil, ona atflarda bulunması ve ondan alıntılar yapması beklenirdi. Fakat hiçbir şekilde ondan bahsetmemiştir. Bu durum, müellifin aslında bir Kerrâmî olması ve herhangi bir sebepten dolayı Kerrâmî oluşunu gizlemek istemesiyle⁶⁷ açıklanacak olursa bu takdirde de müellifin İbn Kerrâm'ın sözlerine *el-Lü'lü'ıyyât*'ta neden yer verdiği sorusu gündeme gelmektedir. Kanaatimize göre bu soru, müellifin gizli bir Kerrâmî olması ihtimalini zayıflatmaktadır. Bundan dolayı kanaatimizce bu problemi, müellifin eserlerinde kullandığı üslûbu da dikkate alarak Ebû Mutî'in, eserlerinde Ehl-i Cemâat dışındaki farklı gruplara mensup isimlerden alıntılar yapmasının, onun mezhebî kimliğini belirleyici bir unsur olmaması fikriyle açıklamak mümkün görünmektedir.

Ebû Mutî'in Kerrâmî bağlantıları konusuna değinen Lewinstein, neticede *Kitâbü'r-Redd*'in Kerrâmî türde yazılmış bir eser olup olmadığını ispat etmenin mümkün olmadığını söylemektedir.⁶⁸ Lewinstein, Van Ess'in bu hususta muğlak kaldığını, Aron Zysow'un ise bu metnin Kerrâmî kaynaklı oluşunu son derece şüpheli

⁶⁵ Ahmet Saim Kılavuz, "Zeynelâbidîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/365.

⁶⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990), 7/212; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*, thk. Beşsar Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2003), 4/593; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife Li't-tbâa ve'n-Neşr, 1963), 1/408; Neseî, *Kitâbu'r-Red*, 220.

⁶⁷ Ebû Mutî' en-Neseî'nin Kerrâmî olduğu ya da en azından pek çok konuda Kerrâmîler'in fikirleriyle uyutuğu, fakat bölgede Kerrâmîler'e yönelik dışlama ve kötüleme kampanyaları olması ihtimalinin, onun Kerrâmî kimliğini ustalıkla bir şekilde gizlemesine sebep olabileceği hakkında bk. Gömbeyaz, *İslâm Literatüründe İtikadî Fırka Tasnifleri*, 138-140. Ayr. bk. Abdylkader Durguti, "Muhammed b. Kerrâm ve Taraftarlarına Ait Eserlerin Genel Bir Tahlili", *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 12/1 (Bahar 2019), 128.

⁶⁸ Lewinstein, "Doğu Hanefi Fırak Geleneği", 105.

gördüğünü belirtmektedir.⁶⁹ Diğer taraftan Ebû Mutî'in Kerrâmî olduğuna kesin gözüyle bakan Massignon'un⁷⁰ bir düşüncesine göre Kerrâmîler itikadî açıdan Zeydiyye'ye mensup bulunmaktadırlar.⁷¹ Eğer Kerrâmiyye için böyle bir durum söz konusuysa bu takdirde Ebû Mutî'in Kerrâmîler'den olması yine söz konusu olamayacaktır. Çünkü Ebû Mutî' *Kitâbü'r-Red'*de Zeydiyye'yi bid'at fırkaları arasında saymış ve onların görüşlerini çürütmüştür.⁷²

Müellifin *Kitâbü'r-Red'*de Kerrâmiyye'yi neden bid'at fırkaları arasında zikretmediği konusuna gelince bize göre bu hususta şunlar söylenebilir. Müellif Kerrâmiyye'yi bid'at fırkaları içinde saymamakta, fakat diğer fırak kitaplarında Kerrâmî fırkalar arasında zikredilen bazı gruplara eserinde yer vermekte ve onları yetmiş iki bid'at fırkası içinde zikretmektedir. Örneğin Abdülkâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1037-38), Ebû'l-Muzaffer el-İsferâyînî (ö. 471/1078) ve Şehristânî (ö. 548/1153) tarafından Kerrâmî fırkalar arasında sayılan İshâkiyye fırkasını,⁷³ Ebû Mutî' Rafızîler'in kolları arasında zikretmekte ve sapkın fırkalardan kabul etmektedir.⁷⁴ Makdisî (ö. 355/966'dan sonra) Maiyye fırkasını Kerrâmiyye'den, Kerrâmiyye'yi de Mürcie'den saymakta,⁷⁵ Ebû Mutî' de Maiyye fırkasını Cebriyye'nin kolları arasında zikretmekte ve görüşlerini tenkit etmektedir.⁷⁶ Ayrıca Kerrâmiyye bazı kaynaklarda Mürcie'nin bir kolu olarak⁷⁷ bazı kaynaklarda ise Müşebbihe'nin bir kolu olarak gösterilmekte⁷⁸ Ebû Mutî' de Mürcie'yi ana bid'at fırkaları içinde sayarak,⁷⁹ Müşebbihe'yi de Mürcie'nin bir alt kolu kabul ederek, görüşlerine karşı çıkmaktadır.⁸⁰

Yukarıdaki bilgiler doğrultusunda şu mülâhazalara yer verilebilir. Şayet Muhammed b. Kerrâm'ın ve diğer Kerrâmîler'in Zeydiyye ve İshâkiyye gibi herhangi bir Şiî fırkaya temayülleri veya mensubiyetleri var idiye bu, Ebû Mutî'in Kerrâmîler'den olmadığına açık bir kanıtı olmaktadır. Zira müellif, Ravâfıza ana

⁶⁹ Lewinstein, "Doğu Hanefi Fırak Geleneği", 105, (30. dipnot).

⁷⁰ Çift, "İlk Dönem Tasavvuf Klasikleri", 449.

⁷¹ Çift, "İlk Dönem Tasavvuf Klasikleri", 453, (68. dipnot).

⁷² Neseî, *Kitâbu'r-Red'*, 178-180.

⁷³ Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.), 25, 215; Ebû'l-Muzaffer el-İsferâyînî, *et-Tebîr fi'd-dîn ve temyîzi'l-fırakâti'n-nâciye 'ani'l-fıraka'l-hâlikîn*, nşr. Muhammed Zâhid b. el-Hasan el-Kevserî (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 1988), 100; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 86.

⁷⁴ Neseî, *Kitâbu'r-Red'*, 173-174.

⁷⁵ Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh* (Pord Said: Mektebetü's-Sekâfiyyetü'd-Dîniyye, ts.), 5/144-145; Neseî, *Kitâbu'r-Red'*, 208, (508. dipnot).

⁷⁶ Neseî, *Kitâbu'r-Red'*, 208-209.

⁷⁷ Ebû'l-Hasen Ali b. İsmâil el-Es'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2012), 1/120; Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, 5/144.

⁷⁸ İsferâyînî, *et-Tebîr fi'd-dîn*, 108-109. Kerrâmiyye'yi Müşebbihe'nin bir grubu olarak sayan diğer kaynaklar için bk. Çağfer Karadaş, "Kerrâmiye ve İtikâdî", *Kelam Araştırmaları* 5/2 (2007), 46.

⁷⁹ Neseî, *Kitâbu'r-Red'*, 146-148, 241-261.

⁸⁰ Neseî, *Kitâbu'r-Red'*, 253-254.

bid'at fırkası adı altında, Zeydiyye ve diğer Şîî fırkaları eleştirmiştir.⁸¹ Kerrâmîler'in Şîî fikirlere temayülleri olması durumunda Abdülkâhir el-Bağdadî'nin, Ebû'l-Muzaffer el-İsferâyînî'nin ve Şehristânî'nin Kerrâmiyye dahilinde zikrettiği İshâkiyye fırkasını Ebû Mutî'in neden Ravâfıza kapsamında eleştirdiği, daha anlaşılır hale gelecektir. Bu takdirde Ebû Mutî'in Kerrâmiyye'yi bid'at fırkaları arasında neden zikretmediği sorusu, Hanefî-Mâtürîdî fırak geleneğinin karakteristik özelliklerinden olan, mezhepleri tasnif etme ve isimlendirmedeki farklılıklar ile açıklanabilecektir. Öyleyse Ebû Mutî'in Kerrâmîler'den farklı isimlerle ve farklı fırkalar altında söz etmiş olabileceğini düşünmek mümkündür. Bu durum Mu'tezilî bir kimliğe sahip olduğu görüşü ağır basan Makdisî'nin⁸² Maiyye fırkası hakkında söyledikleriyle de desteklenmektedir. Nitekim yukarıda belirtildiği gibi Makdisî, Maiyye fırkasını Kerrâmiyye'nin bir kolu olarak zikrederken Ebû Mutî' istitâatin fiille beraber olduğunu savunan bu fırkayı Cebriyye'nin bir grubu olarak kaydetmekte ve görüşlerini eleştirmektedir. Aynı şekilde Kerrâmiyye'nin diğer fırak kitaplarında Mürcie'nin veya Müşebbihe'nin bir kolu olarak kabul edilmesi, Ebû Mutî'in ise Mürcie'yi ve Müşebbihe'yi sapkın fırkalar içinde zikretmesi, onun fırkaları tasnif ve isimlendirme farkı dolayısıyla Kerrâmiyye'yi ismen kaydetmemiş olabileceği düşüncesini kuvvetlendirmektedir. Bu da onun Kerrâmiyye'ye mensup olamayacağı noktasında önemli bir ayrıntı haline gelmektedir.

Ebû Mutî'in Kerrâmiyye'yi bid'at fırkaları arasında zikretmemesiyle alâkalı olarak yaşadığı dönemdeki idarî tutumun etkisini ileri sürmek de söz konusu olabilir. Abdülkâhir el-Bağdadî hicrî 370 senesinde, Sâ mânî ordusuna kumandanlık eden Nâsîru'd-Devle Muhammed b. İbrâhim b. Simcûr'un huzurunda, İbrâhim b. Muhâcir adlı bir Kerrâmî reisiyle münâzara yaptığını belirtmektedir.⁸³ Buradan hareketle o zamanki Sâ mânîler'in Kerrâmîler'e itibar gösterdiklerini ya da onları desteklediklerini veya onları bid'atçı kabul edip kötü bir muameleye mâruz bırakmadıklarını düşünmek mümkündür.⁸⁴ Eğer aynı durum Ebû Mutî' zamanında da geçerli idiyse ve Kerrâmîler'e muhalif olanlara siyasî, itikadî veya sosyal açıdan tazyik uygulanıyor idiyse Ebû Mutî' bundan dolayı da Kerrâmiyye adı altında onları sapkın fırkalar arasında zikretmemiş olabilir. Nitekim Kerrâmiyye'nin, Sâ mânîler ve Gazneliler devrinde yaklaşık bir buçuk asırlık bir zaman dilimi boyunca siyasî iktidarın desteğini aldığı belirtilmekte⁸⁵ ve bu devrin Ebû Mutî'in yaşadığı zamanı da kapsadığı anlaşılmaktadır. Müellif de *Kitâbü'r-Red'* de din düşmanlarının çoğaldığından ve

⁸¹ Nesefî, *Kitâbu'r-Red'*, 169-187.

⁸² Süleyman Sayar, "Makdisî, Mutahhar b. Tâhir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/433.

⁸³ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 167-168.

⁸⁴ Kerrâmiyye mezhebinin yayıldığı yerler hakkında fikir edinmek için bk. Karadaş, "Kerrâmiye ve İtikâdî", 42-45.

⁸⁵ Alimoğlu, "Sünnî Makâlât Eserlerinde Kerrâmiyye'nin Tasnifi Meselesi", 404-405.

bâtılda birbirlerine yardım ettiklerinden, gerçeği söyleyenin yardım görmeyen bir hakir ve bid'atçilikle karalanan bir suçlu olduğundan söz etmektedir.⁸⁶ Bununla birlikte yaratıcıya isyan konusunda hiçbir yaratılmışı itaat edilemeyeceğini ve zalim sultan karşısında hakkı söylemek gerektiğini de ifade etmektedir.⁸⁷ Bu sebeple o, Kerrâmîler hakkındaki düşüncelerini Kerrâmiyye adını kullanmadan, diğer fırka isimleri altında dolaylı olarak ifade etmiş de olabilir.

Ebû Mutî' en-Nesefî'nin Kerrâmiyye ile ilişkilendirilmesindeki en önemli etkenlerden biri, imanun mahiyeti ile ilgili sözleridir. Ancak esasında bu noktada Kerrâmî düşünceyle arasında tam bir örtüşmeden bahsetmek mümkün görünmemektedir. Zira Kerrâmiyye'nin bu meseledeki meşhur görüşünün, imanun sözden ibaret saymak olduğu⁸⁸ bilinmektedir. Ebû Mutî' de *Kitâbü'r-Red'* de imanun söz, yani Allah'tan başka ilâh olmadığına şahadet sözü, olduğu yönünde ifadelere yer vermektedir.⁸⁹ Ancak bununla yetinmemekte ve amelin onun şerâi'i⁹⁰ yani hukuka dair hükümleri olduğu açıklamasını da eklemektedir. İmandan sonra amel etmek gerektiğini⁹¹ ve âhirette insanların amelleriyle birbirlerinden farklılaşacaklarını dile getirmektedir.⁹² Ayrıca imanun; Allah'ı ikrar etmek olduğunu,⁹³ Allah'ın birliğini ikrar etmek olduğunu,⁹⁴ tasdik olduğunu,⁹⁵ ilim olmadığını,⁹⁶ Allah'ı bilmekten ibaret olmadığını⁹⁷ ve imanun tasdikinin kalp ile bilmek olduğunu⁹⁸ da zikretmektedir. Dolayısıyla Kerrâmîler'in aksine imanun sadece sözden ibaret saymamaktadır. Esasında Ebû Mutî'in benimsediği bu görüşlerde Muhammed b. Kerrâm'ın değil fakat İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin etkisinden bahsedebilmek mümkün görünmektedir. Zira imanun söz olarak ifade edilmesi, bununla birlikte amelin de gerekli görülmesi yönündeki düşünceler Ebû Hanîfe'ye de izâfe edilmektedir. Nitekim nakledildiğine göre Ebû Hanîfe şöyle demiştir: *"İman sözdür, amel onun gerektirdiği bir gövdedir ve insanlar amelleriyle birbirlerine üstünlük sağlar. 'İman sözdür' ifadesiyle dünyevî hükümlerde imanun söz olduğu kastedilmiştir, âhiretin sırlarına ise Allah hâkimdir. Biz -her ne kadar*

⁸⁶ Nesefî, *Kitâbu'r-Red*, 113.

⁸⁷ Nesefî, *Kitâbu'r-Red*, 258-259.

⁸⁸ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/120-121; Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, haz. Bekir Topaloğlu - Muhammed Aruçi (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 608-609; Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, 5/145; Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 223, 230-231.

⁸⁹ Nesefî, *Kitâbu'r-Red*, 155, 228, 244, 247-248.

⁹⁰ Nesefî, *Kitâbu'r-Red*, 136, 149, 151, 244, 247.

⁹¹ Nesefî, *Kitâbu'r-Red*, 136-137, 241-243.

⁹² Nesefî, *Kitâbu'r-Red*, 244-245.

⁹³ Nesefî, *Kitâbu'r-Red*, 136, 153, 165, 228.

⁹⁴ Nesefî, *Kitâbu'r-Red*, 228, 249.

⁹⁵ Nesefî, *Kitâbu'r-Red*, 249.

⁹⁶ Nesefî, *Kitâbu'r-Red*, 246.

⁹⁷ Nesefî, *Kitâbu'r-Red*, 227-228.

⁹⁸ Nesefî, *Kitâbu'r-Red*, 136, 155, 248.

içlerini bilmemek de- insanları bize akseden sözleri dolayısıyla müminler olarak isimlendiririz ve bu nedenle onlara müminlere yönelik hükümleri uygularız.”⁹⁹

Ebû Mutî'in, benimsediği iman görüşü dolayısıyla Kerrâmîler'den sayılamayacağını gösteren delillerden bir diğeri de şudur. O, *Kitâbü'r-Red'* de Allah'ın imandan başka bir şeyi farz kılmadığını söyleyenleri, Mürcie ana başlığı altında eleştirmektedir. Ona göre bu kişilerin görüşlerine delil getirdikleri âyetlerden ve hadislerden bazıları şunlardır: “Allah, söyledikleri söz sebebiyle onları altlarından ırmaklar akan cennetlerle mükâfatlandırdı.”¹⁰⁰ “Kim Lâ ilâhe illallah derse cennete girer.”¹⁰¹ “Cennetin anahtarı Lâ ilâhe illallah'tır.”¹⁰² Fakat Ebû Mutî' imanı sadece sözden ibaret sayan bu kişileri tenkit etmektedir ve imandan sonra amelin de gerekli olduğuna dair âyetlerden ve hadislerden çok sayıda delil getirmektedir.¹⁰³ Aynı şekilde bu fikirlere reddiye mahiyetinde yer verdiği bir rivayette, imanın amel olmaksızın sadece sözden ibaret olduğunu iddia edenlerden Mürcie diye bahsedilmekte ve bu iddianın Cehmiyye hariç bütün diğer bid'atlerin kaynağı olduğu ifade edilmektedir.¹⁰⁴ Bütün bunlar Ebû Mutî'in, imanı sadece sözden ibaret saymadığını, üstelik bunu yapanları tenkit ettiğini göstermektedir. Bu durumda eğer ileri sürüldüğü gibi Mürcie'nin görüşlerinin temelini iman nazariyesi oluşturuyorsa, Muhammed b. Kerrâm esasında bir Mürcî ise, Kerrâmiyye de Mürcie'nin alt kollarından biri ise ve imanın sözden ibaret olduğunu düşünüyorsa Ebû Mutî'in imanı sözden ibaret sayan Mürcie'yi sapkın fırkalar arasında sayması, onun Kerrâmiyye'yi de sapkın bir fırka kabul etmesi mânasına gelecektir. Kanaatimizce bu da Ebû Mutî'in Kerrâmîler'den olamayacağı sonucunu ortaya çıkaracaktır.

Ebû Mutî'in Kerrâmîler'den olup olmadığının anlaşılabilmesi için benimsediği görüşleri Kerrâmîler'in diğer görüşleriyle de karşılaştırmak isabetli olacaktır. Eş'arî fırak yazarlarından Abdülkâhir el-Bağdâdî, Ebû Mutî'den bir asır sonra vefat etmiş ve doğrudan İbn Kerrâm'ın yazdığı *Kitâbü 'Azâbi'l-kabr* adlı kitaptan alıntılar da yaparak Kerrâmîler'in görüşlerini aktarmıştır. Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin verdiği bilgiler dikkate alınarak Kerrâmîler'le Ebû Mutî'in bazı görüşleri şöylece mukayese edilebilir:

⁹⁹ Ebû'l-Alâ' Sâid b. Muhammed el-Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikâd*, nşr. Seyit Bahcivan (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005), 137-138.

¹⁰⁰ el-Mâide 5/85.

¹⁰¹ Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, thk. Hamdi b. Abdilmeccid es-Seleî (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 2. Basım, 1994), 7/48, 22/313.

¹⁰² Bk. İsmâil b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ' ve müzîlü'l-ilbâs 'amme'stehere mine'l-ehâdis 'alâ elsineti'n-nâs*, nşr. Muhammed Abdülazîz el-Hâlîdî (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2001), 2/240. Neseî, *Kitâbu'r-Red*, 146.

¹⁰³ Neseî, *Kitâbu'r-Red*, 146-148.

¹⁰⁴ Neseî, *Kitâbu'r-Red*, 261.

Muhammed b. Kerrâm'ın iddiasına göre Allah Teâlâ'nın bir cismi, sınırı, altında bir sonu ve bir yönü vardır. Arş O'nun mekânıdır.¹⁰⁵ Ebû Mutî' ise Allah Teâlâ için diğer şeylere benzemeyen bir "şey" ifadesini kullanır,¹⁰⁶ ancak O'nun hakkında "cisim" nitelemesinde bulunmaz. Allah'ın her yerde olması anlayışını, bağırsaklar vb. dahil her yerde olması anlamına geleceğinden dolayı doğru kabul etmez ve Allah'ın, arşın üzerinde olduğunu ifade eder.¹⁰⁷ Ancak onun arşla ilgili bu düşüncesi Kerrâmî olduğu yönünde bir kesinlik vermekten uzaktır, çünkü erken devirde te'vile sıcak bakmayan böyle bir anlayışın yaygın olduğu bilinen bir gerçektir. Örneğin Ebû Mutî'den biraz daha sonra vefat eden ve hadis ilminin büyüklerinden olan İbn Hibbân'a (ö. 354/965) "Allah mahdûd değildir" sözünün nispet edildiği ve bu sebeple yurdundan olduğu kaydedilmektedir. Belirtildiğine göre "Allah her mekândadır" sözü ilk devirlerde özellikle Cehmiyye fırkasının bir görüşü olarak kabul edilmekte ve bunun küfre muadil olduğuna inanılmaktaydı. Fakat daha sonra bu düşünce bütün Müslümanların akîdesi haline gelmiştir.¹⁰⁸

İbn Kerrâm ve Kerrâmîler Allah Teâlâ'nın havâdis için bir mahal olduğunu ileri sürmektedirler. Onlara göre Allah'ın sözleri, iradesi, görünen ve işitilen şeyleri idrak etmeleri, âlemin yüce yüzüyle karşılaşmaları, O'nda hâdis olan arazlardır. Allah da O'nda hâdis olan bu şeylerin yeridir.¹⁰⁹ Ebû Mutî' ise Allah Teâlâ'nın zâtının havâdise mahal teşkil ettiğini ifade etmemiştir. Ona göre Allah'ın kelâmı, iradesi, görmesi, işitmesi ve diğer hiçbir sıfatı ve fiili yaratılmış değildir.¹¹⁰ Allah'ın, kendisini yaratılmış bir sıfat veya fiille nitelemesi muhaldir. Aksi takdirde Allah'ın sıfatlarıyla insanların sıfatları yaratılmış olmaları açısından birbirlerine benzerlerdi, fakat durum böyle değildir. Allah bütün sıfatlarıyla ve O'na ait olan şeylerle birlikte ezelîdir, sıfatlarından ve fiillerinden hiçbiri muhdes değildir.¹¹¹ Buna mukabil Allah, O'nun

¹⁰⁵ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 216; Ebu Mansur Abdulkaahir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fıçlalı (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 160-161.

¹⁰⁶ Neseî, *Kitâbu'r-Red*, 145, 204.

¹⁰⁷ Neseî, *Kitâbu'r-Red*, 226-227.

¹⁰⁸ Bk. Nu'mânî, *İlmü'l-keîlâmî'l-cedîd*, 26, 36; Karadaş, "Kerrâmiyye ve İtikâd", 48-49. Salih Çift, tevhid ve Allah'ın sıfatları konusunda Şehristânî'nin Kerrâmiyye'ye nispet ettiği "Bizim yöntemimiz, Kur'ân'da Allah için ne kullanılıyorsa teşbihte bulunmaksızın ve keyfiyetini tayin etmeksizin onu kullanmak; Kur'ân ve hadis neyi reddediyorsa onu reddetmektir." şeklindeki görüşü, aynı anlayışa sahip olması dolayısıyla Ebû Mutî'nin Kerrâmîler'le bağlantısına bir örnek olarak sunar. (Bk. Çift, "İlk Dönem Tasavvuf Klasikleri", 452.) Fakat Allah'ın sıfatları konusundaki bu tavrın, özellikle erken devirde yaygın bir geçerliliği olması dolayısıyla kanaatimizce Ebû Mutî'nin Kerrâmî oluşunu ispat noktasında ayırt edici bir özelliği bulunmamaktadır. Kaldı ki Kerrâmîler'in Allah Teâlâ'ya cisim izâfe ederek bu söylemlerine ne kadar bağlı kalabildikleri ayrı bir tartışma konusudur.

¹⁰⁹ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 217; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 161.

¹¹⁰ Neseî, *Kitâbu'r-Red*, 145, 224.

¹¹¹ Neseî, *Kitâbu'r-Red*, 224, 231-232.

sıfatları ve fiilleri haricindeki her şey yaratılmıştır.¹¹² Öyleyse sıfatlarla ilgili bu konuda da Ebû Mutî'in görüşleri Kerrâmîler'le örtüşmemektedir.

Kerrâmîler mütekellim (konuşan) ile kâil (söyleyen) ve kelâm (konuşma-kelime) ile kavî (söz) arasında ayrıma gitmektedirler. Onlara göre Allah Teâlâ ezelden beri mütekellim ve kâildir. Daha sonra bu iki ismin mânasında bir ayrıma gitmişler ve Allah'ın ezelden bu yana, söz söyleme kudreti demek olan kelâmı mütekellim olduğunu söylemişlerdir. Kerrâmîler'e göre Allah ezelden beri sözle değil söz söyleme melekesiyle kâildir. Söz söyleme melekesi, Allah'ın söze olan kudretidir. Allah'ın sözü O'nda hâdis olan harflerden ibarettir. Allah'ın kelâmı ise kadîmdir.¹¹³ Ebû Mutî' ise mütekellim ile kâil ve kelâm ile kavî arasında bir ayrımdan bahsetmez. Allah'ın sözle değil söz söyleme melekesiyle kâil olduğunu söylemez. Allah'ın kelâmının kadîm, sözünün ise O'nda hâdis olduğunu dile getirmez. Aksine Ebû Mutî' Allah'ın kelâmının yani Kur'an'ın, O'ndan olduğunu ve O'ndan ayrılmadığını, O'ndan olan ve O'ndan ayrılmayan şeyin mahlûk ve muhdes olamayacağını belirtir. Ebû Mutî' en-Neseî'ye göre Allah bütün sıfatlarıyla ve O'na ait olan şeylerle birlikte gayri mahlûktur, mahlûk ise bütün sıfatlarıyla ve ona ait olan şeylerle birlikte mahlûktur.¹¹⁴ Dolayısıyla o, Allah Teâlâ'nın zâtında, hâdis olan herhangi bir şeyden bahsetmez ve bu türden fikirlere şiddetle karşı çıkar. Diğer taraftan Ebû Mutî', Allah'ın kelâmı (Kur'an) ile telaffuz ve kıraat arasında bir ayrım gözetir. Allah'ın kelâmının gayri mahlûk, telaffuz ve kıraatin ise insanların filleri olmaları sebebiyle mahlûk olduklarını ifade eder.¹¹⁵ Sonuç olarak Ebû Mutî' ile Kerrâmiye'nin Allah'ın kelâmı konusundaki fikirlerinin açıkça farklılık arz ettiği görülmektedir.

Kerrâmiye'ye göre Allah'ın yarattığı ilk şey, muhakkak kendisine değer vermenin doğru olacağı canlı bir cisim olmalıdır. Onlara göre eğer Allah işe cemâdatı (cansız şeyleri) yaratmakla başlasaydı hakîm olmazdı.¹¹⁶ Ebû Mutî' en-Neseî ise İbn Abbas'tan aktarılan bir rivayetten¹¹⁷ hareketle ilk yaratılan şeyin kalem olduğunu ve Allah'ın kaleme, kıyamet gününe kadar olacak şeyleri yazmasını emrettiğini kaydetmektedir. Bu rivayet doğrultusunda Allah'ın ilk olarak kalemi yarattığını, kalemin meydana gelecek şeyleri yazmasından sonra, Allah'ın "Nûn"u yani balığı yarattığını, balığı suyun üzerine koyduğunu ve ardından yeryüzünü de onun üzerine bastırduğunu düşünmektedir.¹¹⁸ Görüldüğü üzere ilk yaratılan şeyin cansız bir cisim

¹¹² Neseî, *Kitâbu'r-Red*, 193.

¹¹³ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 219; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 163.

¹¹⁴ Neseî, *Kitâbu'r-Red*, 231-232.

¹¹⁵ Neseî, *Kitâbu'r-Red*, 238-240.

¹¹⁶ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 220-221; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 164.

¹¹⁷ Bk. Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe, *el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1409), 7/259.

¹¹⁸ Neseî, *Kitâbu'r-Red*, 210.

olan kalem olduğunu kabul etmektedir, dolayısıyla bu konuda da Kerrâmîler'den farklı düşünmektedir.¹¹⁹

Neticede Ebû Mutî' en-Nesefî'nin Kerrâmîler'den olamayacağını gösteren en önemli delillerden biri, onun Muhammed b. Kerrâm'dan ve Kerrâmiyye'den birçok konuda farklı düşünmesi ve onlara zıt düşen fikirleri benimsemesidir. Üstelik yukarıda zikredilen fikirleri benimseyenleri de bid'atçı olarak kabul etmesidir. Kanaatimize göre bu durum, onun Kerrâmîler'den olması ihtimalini iyice zayıflatmakta hatta ortadan kaldırmaktadır. Bununla birlikte müellifin Kerrâmiyye'ye mensup olamayacağını gösteren başka deliller de bulunmaktadır. Bunların en güçlü olanlarından biri, Ebû Mutî'in Kerrâmî olduğuna dair hiçbir beyanda bulunmamasıdır. Üstelik bununla da kalmaması, Ehl-i Cemâat'e mensup olduğunu açıkça ve defalarca söylemesidir.

3. Ebû Mutî' en-Nesefî'nin Mezhebî Kimliği

Ebû Mutî'in mezhebî kimliğini belirleyebilmede en önemli dayanaklardan biri, öncelikle onun kendi sözleridir. Müellif, *Kitâbü'r-Red* adlı eserine; Sünnet tahsilinin, Sünnet hakkında nazar ve tefekkürün önemi ve gerekliliği üzerinde durarak başlar.¹²⁰ Daha sonra Cemâat'e bağlı olmanın ve başka herhangi bir fırkadan uzak durmanın ehemmiyetine vurgu yapar.¹²¹ Bununla ilgili birçok rivayet nakleder. Bu rivayetlerin bazılarına göre; kişi Cemâat içinde amel edip isabet ederse Allah amelini kabul eder hata ederse onu bağışlar, Cemâat haricindeki herhangi bir fırka içinde amel ettiğinde ise isabet ederse Allah ondan kabul etmez ve hata ederse cehennemlik olur; kişinin Sünnet'e uygun az bir ameli bid'atle dolu çok amelinden daha hayırlıdır; bid'atçı bir kimsenin ameli çoğaldıkça bu kimse Allah'tan uzaklaşır.¹²² Görüldüğü üzere müellif "Sünnet ve Cemâat"e bağlılığa teşvik etmektedir. Sünnet'e muhalefet etmeyi bid'at çıkarmak, Cemâat dışına çıkıp fırkalara bölünmeyi bid'atçilik olarak görmekte ve bunlardan uzak durmaya çağırılmaktadır. Kitap boyunca "Cemâat"ten başka, mensup olduğu herhangi bir ayrılıkçı fırka ismi zikretmemektedir. Müellifin bahsettiği bu hususlar yan yana geldiğinde onun "Sünnet ve Cemâat" ehlinde olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

Müellif Ehl-i Cemâat'ın, ayrılık çıkarıcı bid'atçileri cehennemlik saydığını belirtmektedir. Bunun nedeni iftirak hadisinde Hz. Peygamber'in, bir tanesi dışındaki bütün fırkaların cehennemlik olduğunu buyurmasıdır. Ayrıca Allah Teâlâ, Âl-i İmrân

¹¹⁹ Cağfer Karadaş'ın, Ebû Mutî'in Kerrâmiyye'ye izâfe edilen bazı görüşleri taşınmasıyla birlikte düşüncelerinin bütünü dikkate alındığında tam bir mutabakattan söz etmenin mümkün görünmemesi yönündeki fikirleri için bk. Karadaş, "Kerrâmiye ve İtikâd", 47-49.

¹²⁰ Nesefî, *Kitâbu'r-Red*, 112-113.

¹²¹ Nesefî, *Kitâbu'r-Red*, 113-114.

¹²² Nesefî, *Kitâbu'r-Red*, 114.

sûresinin 105. âyetinde, parçalanıp ayrılığa düşünler gibi olunmaması gerektiğini, bu kişiler için büyük bir azap olduğunu beyan etmektedir. Müellife göre Hz. Peygamber muhalif fırkaların ce Hennemlik olduklarına hükmettikten sonra, Allah Teâlâ da Kur'an'da parçalanıp bölünenlere büyük bir azap sözü verdikten sonra, artık sonradan ortaya çıkarılan bid'atlerden sakınmamak mümkün değildir.¹²³ Buradan da anlaşıldığı üzere Ebû Mutî', Cemâat topluluğu haricindeki diğer bütün fırkaları muhalif gruplar olarak görmektedir.

Ebû Mutî', *Kitâbü'r-Redd*'i yazmaktaki gayesini ifade ederken kardeşlerinin Sünnet muhaliflerine katılmasından endişelenerek onlara nasihat etmek için kitabı yazmaya yöneldiğini, kitabında her bir bid'at fırkasının iddialarını ortaya koyacağını ve Ehl-i Cemâat'ın onlara cevaplarını kaydedeceğini, böylece hakkın bâtıldan kolayca ayırt edilmesini hedeflediğini ifade etmektedir.¹²⁴ Burada da görüldüğü gibi müellif Ehl-i Cemâat'ın hak yolda, bid'at fırkalarının ise bâtil yolda gittiğini düşünmektedir. Bir tarafa sapkın bid'at fırkalarını, diğer tarafa Ehl-i Cemâat'i koymakta ve Cemâat ehlinin tarafında yer almaktadır. Peki Ebû Mutî', Cemâat ile kimi kastetmektedir?

Ebû Mutî' en-Neseî *Kitâbü'r-Redd*'i yazarken iftirak hadisini esas almış ve bu hadisin üç değişik varyantına yer vermiştir. Enes b. Mâlik'in rivayetine göre Resûlullah İsrâiloğulları'nın yetmiş iki fırkaya ayrıldığını, bunların yetmiş birinin helâk olduğunu ve bir fırkanın kurtuluşa erdiğini, ümmet-i Muhammed'in de yetmiş üç fırkaya bölüneceğini, bunların yetmiş ikisinin helâk olacağını ve bir fırkanın kurtuluşa ereceğini buyurmuştur. O fırkanın hangisi olduğu sorulduğunda ise "Cemâat'tir, Cemâat'tir" diye cevap vermiştir.¹²⁵ Ebû Mutî' en-Neseî bu rivayette geçen "Cemâat" sözcüğünün etkisiyle olsa gerek Hz. Peygamber'in ümmeti içinden kurtuluşa erecek olanları, çoğunlukla "Cemâat"¹²⁶ veya "Ehl-i Cemâat" (Ehlü'l-Cemâa)¹²⁷ adıyla zikretmiş ve kendisini bu Cemâat topluluğuna mensup kabul etmiştir.

Ebû Mutî', kitabının bir yerinde "Ehl-i Sünnet" tabirini kullanmıştır. Burada şöyle demiştir: "Kim nefisine öğüt vermek, Nebî'nin (s.a.v.) Ehl-i Cemâat için zikrettiği sevapları hak etmek ve Ehl-i Sünnet için açıkladığı faziletlere ulaşmak isterse; Ehl-i Cemâat'ın belirttiğimiz görüşleri üzerinde dosdoğru olsun, Ehl-i bid'atin sakındırdığımız iddialarından uzak dursun ve ayrılık çıkaranların haksız iddialarından kaçsın."¹²⁸ Bununla birlikte

¹²³ Neseî, *Kitâbu'r-Red*, 115-116.

¹²⁴ Neseî, *Kitâbu'r-Red*, 119.

¹²⁵ İftirak hadisinin bu ve diğer farklı versiyonları için bk. İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1992), "Fiten", 17; Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü Ahmed b. Hanbel* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1992), 3/120, 145.

¹²⁶ Bk. Neseî, *Kitâbu'r-Red*, 136, 138, 140, 142, 143, vd.

¹²⁷ Bk. Neseî, *Kitâbu'r-Red*, 115, 119, 134, 148, 162, vd.

¹²⁸ Neseî, *Kitâbu'r-Red*, 263.

kitabında aktardığı bir nakilde “Ehl-i Cemâat ve’s-Sünnet” tabiri geçmiştir.¹²⁹ Bir yerde de “es-Sevâdü’l-a’zam” ter kibini kullanmıştır.¹³⁰ Kanaatimizce bütün bu hususlar, Ebû Mutî’in “Cemâat” ile “Ehl-i Sünnet ve’l-Cemâat”i kastettiğini ve onun bu mezhebe mensup olduğunu ortaya koymaktadır. Aynı şekilde onun *Kitâbü’r-Red’* de Cemâat’e izafe ettiği görüşlerin, Ehl-i Sünnet’in Ebû Hanîfe’yi takip eden kolunun kelâmî görüşleriyle uyum göstermesi de bu durumu doğrulamaktadır.¹³¹

“Ehl-i Sünnet ve’l-Cemâat” mezhebinin hicrî 3. yüzyılda (milâdî 9. yüzyıl) itikadî bir mezhep olarak teşekkül ettiği, diğer bir ifadeyle ehl-i bid’atin ortaya çıkmasının ardından muhafazakâr çoğunluğun bu adla anılmaya başlandığı belirtilmektedir. Bu mezhebi, usûlü’ d-dîn konularında Peygamberimizin ve sahâbe cemâatinin izledikleri yolu benimseyenler şeklinde tarif etmek mümkündür. “Ehl-i Sünnet ve’l-Cemâat” tabiri, “Ehl-i Sünnet” şeklinde kısaltılarak da ifade edilmiş ve bu mezhebe bağlı olanlara sağlam ve doğru inancı benimseyenler mânasında “Sünnî” adı verilmiştir. Ehl-i Sünnet’e mensup olanlar bunun dışında; Ehl-i Hadis, Ehl-i Cemâat, Ehl-i İstikamet, Ehl-i Hak, Ehl-i İman, Ehl-i İsbat, Sıfâtiyye, Fırka-i Nâciye ve Sevâd-ı A’zam tabirleriyle de anılmışlardır.¹³² Ebû Mutî’ en-Nesefî’nin, bunlar içinden “Ehl-i Cemâat” adını tercih ettiği görülmektedir.

İftirak hadisinin diğer varyantlarının¹³³ da etkisiyle Ebû Mutî’ en-Nesefî’ye göre yetmiş iki fırkanın hepsi bid’atçı, sapkın ve Cemâat’i bölen gruplardır. Allah’ı bir kabul etmelerinden dolayı Allah’ın bu kimseleri cehennemden çıkarmayı dilemesi müstesna, bu kişilere kıyamet günü vâdedilen yer cehennemdir.¹³⁴ O halde müellifin kendisini kurtuluşa erecek ve cennetlik olacak Cemâat topluluğu dışındaki helâk olacak ve cehennemlik olacak herhangi bir fırkaya mensup kabul etmesi mümkün görünmemektedir. Bu çerçevede ayrılıkçı, bid’atçı ve sapkın fırkalar içinde zikrettiği ve açıkça muhalefet ettiği Mürcie fırkasına mensup olmayacağı gibi Mürcie’nin bir alt kolu olarak nitelenen Kerrâmiyye’ye de mensup olamayacağı anlaşılmaktadır.

Ebû Mutî’in kendisini mensup gördüğü ve yetmiş üç fırka rivayetlerinde belirtilen yetmiş üçüncü grubun özellikleri, ona göre şöyledir. Onlar Cemâat’ın ipine tutunmuş olan, ayrılıktan ve bid’atten sakınmış olan, önderleri Nebî ve ashâbı olan, bölünmemiş ve kıyamet gününe kadar da bölünmeyecek olan Ehl-i Cemâat’tir. Ehl-i

¹²⁹ Nesefî, *Kitâbu’r-Red*, 176.

¹³⁰ Nesefî, *Kitâbu’r-Red*, 164.

¹³¹ Ebû Mutî’in *Kitâbü’r-Redd’*inin tarafımızca yapılan tercümesi basıma hazırlanmaktadır. Müellifin Ehl-i Sünnet’e izafe ettiği kelâmî görüşler hakkında bilgi için bu kitabın giriş-inceleme kısmına müracaat edilebilir.

¹³² Yusuf Şevki Yavuz, “Ehl-i Sünnet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/525-526.

¹³³ Bk. Nesefî, *Kitâbu’r-Red*, 131.

¹³⁴ Nesefî, *Kitâbu’r-Red*, 131.

Cemâat'in liderleri âlimleri, imamları da Allah'ın Kitabı'dır. Allah'ın (kudret) eli onların üzerinde, onlarla beraberdir. Ebû Mutî' onlardan bir kişinin bile içinde bulunduğu bölge halkı için bir güvence olduğunu düşünmektedir. Ona göre bir beldede Ehl-i Cemâat'ten kırk kişi olsa oranın halkına taş yağdırma ve deprem gibi musibetlerle azap edilmez, ayrıca deccâlle savaşılan son topluluğa kadar İslâm düşmanları onlara galip gelemez.¹³⁵ Bu durumda kanaatimizce Ebû Mutî'in bizzat kendisinin beyanları, onun Ehl-i Cemâat yani Ehl-i Sünnet haricindeki herhangi bir fırkaya mensup olmasına imkân tanımamaktadır.

Müellifin Mürciiler'den veya Kerrâmiler'den olamayacağını gösteren önemli delillerden bir diğeri, klasik kaynaklarda onun hakkında böyle bir niteleme yapılmamış olmasıdır. Örneğin Hanefî fakihî ve Mâtürîdî kelâmcısı Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî (ö. 493/1100) *Usûlü'd-dîn* adlı kitabının mezheplerden bahsettiği bölümünde, Ebû Mutî' en-Neseffî'den ve eserlerinden söz etmiştir. Pezdevî, eserinin bu bölümünde, bazı makâlât yazarlarının, eserlerini iftirak hadisi doğrultusunda yetmiş üç fırkaya tahsis ettiklerini, bazılarının ise eserlerinde böyle bir tahsiste bulunmadıklarını belirtmiştir. Eserlerini yetmiş üç fırkaya tahsis etmeyenlere Mâtürîdî'yi (ö. 333/944), Eş'arî'yi (ö. 324/935-36) ve Kaderiyye'den Kâ'bî'yi (ö. 319/931); yetmiş üç fırkaya tahsis edenlere ise Ebû Mutî' en-Neseffî'yi örnek vermiştir.¹³⁶

Pezdevî, Ebû Mutî'in fırkalara dair eserini gördüğünü söylemiş ve içeriği hakkında bilgi vermiştir.¹³⁷ Ancak müelliften Mürcî, Kerrâmî veya başka bir Ehl-i Sünnet muhalifi olarak bahsetmemiştir. Mürcie'nin görüşlerinin esasını; Allah'ın hiçbir mümine cehennemde azap etmeyeceği, imanla birlikte mâsiyetin zarar vermeyeceği ve küfürle birlikte itaatin fayda vermeyeceği şeklindeki fikirlerin oluşturduğunu söylemiştir¹³⁸ ki bunlar Ebû Mutî' en-Neseffî'nin de Mürcie'ye izâfe ettiği görüşlerdir.¹³⁹ Pezdevî, Mürcie mezhebinden Gaylân, Muhammed b. Şübeib ve Ebû Şemr isimli kişilere değinmiştir.¹⁴⁰ Öte yandan Muhammed b. Kerrâm'ın teşbihi kabul ettiğini ve Müşebbihe'nin reisi olduğunu ifade etmiştir.¹⁴¹ Eğer Ebû Mutî'in bu kişilerle ve mezheplerle bir bağı olsaydı Pezdevî herhalde bunu dile getirirdi ancak onun hakkında böyle bir nitelemede bulunmamıştır. Aynı şekilde diğer Hanefî-Mâtürîdî âlimler de ondan Mürcî veya Kerrâmî olarak bahsetmemişlerdir. Buna ek

¹³⁵ Neseffî, *Kitâbu'r-Red*, 134-135.

¹³⁶ Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerîm el-Pezdevî, *Kitâbü Usûlü'd-dîn*, nşr. Hans Peter Linss (Kahire: Dâru İhyâi Kütübî'l-Arabiyye, 1963), 241.

¹³⁷ Pezdevî, *Kitâbü Usûlü'd-dîn*, 241.

¹³⁸ Pezdevî, *Kitâbü Usûlü'd-dîn*, 252.

¹³⁹ Neseffî, *Kitâbu'r-Red*, 146.

¹⁴⁰ Pezdevî, *Kitâbü Usûlü'd-dîn*, 252.

¹⁴¹ Pezdevî, *Kitâbü Usûlü'd-dîn*, 253.

olarak Pezdevî'nin Muhammed b. Kerrâm'ı Müşebbihe'nin önderi olarak zikretmesi, Müşebbihe'yi bid'at fırkaları arasında sayan Ebû Mutî'in, Kerrâmiyye mezhebinden Müşebbihe adıyla bahsetmiş olabileceği ihtimalini de güçlendirmektedir.

Ebû Mutî, Hanefî-Mâtürîdî ulemâ tarafından kaynak edinilen bir âlim olmuştur. Bu da onun bu geleneğe mensubiyetinin başka bir delilidir. Nitekim Ebû Mutî'in fırka tasnifi, kendisinin ardından Hanefî âlimler arasında yaygınlık kazanmış, Hanefî-Mâtürîdî fırak geleneğine ait eserlerde Ebû Mutî'in *Kitâbü'r-Redd'*i çoğu defa özetlenerek takip edilmiştir.¹⁴² Örneğin Mâtürîdî kelâm âlimi Necmeddin Ömer en-Nesefî'nin (ö. 537/1142) tasnifi, Ebû Mutî tasnifinin muhtasar bir tekrarı mahiyetindedir. Ömer en-Nesefî tasnifinde, Ehl-i Cemâat'ın reddiyeleri çıkarılmış ve bid'at fırkalarının görüşleri kısaca ifade edilmiştir.¹⁴³ İbnü's-Serrâc'ın *Tezkiretü'l-mezâhib'i* ve yanlışlıkla Mâtürîdî'ye nispet edilen bir fırak risâlesi de Ebû Mutî tasnifinin özetlenmiş bir şekli formundadırlar.¹⁴⁴ *Tezkiretü'l-mezâhib'in* dikkate değer özelliklerinin bazıları; bu risâlede kurtuluşa eren fırkadan "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat" ismiyle bahsedilmesi, risâlenin başında Ehl-i Sünnet'in sekiz prensibinin zikredilmesi ve burada Mâtürîdî'ye açıkça atıfta bulunulmasıdır.¹⁴⁵ Mâtürîdiyye'ye mensup Ekmelüddîn el-Bâbertî'ye nispet edilen *Risâle fi'l-fırakı'd-dâlle* isimli risâle de Ömer en-Nesefî'nin tasnifinin baş ve son kısımlarına bazı ilaveler yapılarak oluşturulmuştur.¹⁴⁶ Kanaatimize göre bütün bu veriler Ebû Mutî'in Mürcî veya Kerrâmî değil Sünnîler'den oluşunun göstergeleridir. Zira kendisi Hanefî-Mâtürîdî fırak yazarları tarafından kabul görmüş, Mürcî veya Kerrâmî sayılarak dışlanmamıştır. Ebû Mutî'in sıklıkla "Cemâat" veya "Ehl-i Cemâat" şeklinde kullandığı fırka ismi zamanla "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat" şeklinde kullanılmıştır. Zaten Hanefî-Mâtürîdî fırak geleneğinin karakteristik özelliklerinden biri, tek bir fırkanın kurtuluşa eren fırka olarak kabul edilmesi ve bu fırkanın "Ehl-i Cemâat", "Ehl-i Sünnet" veya "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat" gibi adlarla kaydedilmesidir.¹⁴⁷

¹⁴² Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 140; Gömbeyaz, "Hanefî-Maturîdî Mezhepler Tarihi Kaynakları", 345.

¹⁴³ Gömbeyaz, "Hanefî-Maturîdî Mezhepler Tarihi Kaynakları", 345.

¹⁴⁴ Bk. Etem Ruhi Fiğlalı, "Burdur Kütüphanesi'nde Bulunan Bir Risale "Tezkiretu'l-mezâhib" ", *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi* 2 (1975), 119-138; Ahmet Ak, "Risâle fî Beyâni Gürûhi Ehlî'd-Dalâl ve Makâlâtihim Adlı Eserin Mâtürîdî'ye Aidiyeti Meselesi ve Risalede Mezheplerin Tasnifi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2008), 300-309; Gömbeyaz, "Hanefî-Maturîdî Mezhepler Tarihi Kaynakları", 346.

¹⁴⁵ Bk. Fiğlalı, "Tezkiretu'l-mezâhib", 120-121, 136, 138; Gömbeyaz, "Hanefî-Maturîdî Mezhepler Tarihi Kaynakları", 346.

¹⁴⁶ Bk. Kadir Gömbeyaz, "Bâbertî'ye Nispet Edilen Bir Fırak Risalesi Hakkında Tespitler ve Mülahazalar", *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 5/1 (Bahar 2012), 7, 24, 26-27; Gömbeyaz, "Hanefî-Maturîdî Mezhepler Tarihi Kaynakları", 347.

¹⁴⁷ Gömbeyaz, "Hanefî-Maturîdî Mezhepler Tarihi Kaynakları", 342. Örnek olarak bk. Nesefî, *Kitâbu'r-Red*, 112-264; Fiğlalı, "Tezkiretu'l-mezâhib", 119-138; Ak, "Risâle fî Beyâni Gürûhi Ehlî'd-

SONUÇ

Ebû Mutî', çok sayıda âlim yetiştiren Neseîi ailesinin bir üyesidir. Sâ mâniler devrinde yaşamıştır. Fakih, zâhid ve kelâmcı yönleri bulunan âlim, bu alanlarda eserler telif etmiş ve hicrî 318 yılında vefat etmiştir. Amelde Ebû Hanîfe'ye tâbi olan Ebû Mutî'in itikadî mezhebi konusunda farklı görüşler ileri sürülmüş, onun Mürcie'ye veya Kerrâmiyye'ye mensup olduğu iddia edilmiştir.

Fırak edebiyatına dair yazdığı "*Kitâbü'r-Red*" adlı kitabı Hanefî-Mâtürîdî fırak geleneğinin günümüze ulaşan en eski örneğini teşkil etmektedir ve Ebû Mutî'in mezhebî kimliğinin tespit edilebilmesi için mühim bir kaynaktır. Ebû Mutî' bu eserinde iftirak hadisini esas almış, bu hadisin birkaç varyantına yer vermiş ve helâk olacak yetmiş iki bid'at fırkası ile kurtuluşa eren tek bir fırkadan bahsetmiştir. Kurtuluşa eren topluluk, iftirak hadisinin Enes b. Mâlik'ten gelen versiyonunda "Cemâat" adıyla ifade edilmiştir. Ebû Mutî' en-Neseîi muhtemelen bu rivayetten hareketle bid'at fırkaları dışında kalan ve kurtuluşa eren tek fırkayı, ekseriyetle "Cemâat" veya "Ehl-i Cemâat" (Ehlü'l-Cemâa) şeklinde zikretmiştir. Kendisinin de Cemâat ehline mensup olduğunu beyan etmiş ve eseri boyunca başka bir fırkaya aidiyetini dile getirmemiştir. Kanaatimizce bu tavır, esasında onun mezhebî kimliğini belirgin bir biçimde ortaya koymaktadır.

Ebû Mutî'in Mürcie'ye mensup olduğu yönündeki iddialar, temelde ircâ görüşünü savunmasına ve *Kitâbü'r-Red*'de kurtuluşa eren fırka hakkında kullandığı bir ifadeye dayanmaktadır. Fakat Ebû Mutî' "ircâ görüşünü savunmak"la "Mürçîi olmak" arasında fark gözetmektedir. Ameli imandan ayırmakta ve ircâ görüşünü benimsemekte, ancak Mürçîi olduğunu ifade etmemektedir. Aksine Mürçîiler'den olunmaması gerektiğini belirtmektedir. Mürcie'yi altı ana sapkın bid'at fırkası içinde kaydetmekte ve bu mezhebe reddiyeler getirmektedir. Kitabında kurtuluşa eren fırka için kullandığı ifadenin "Ehlü'l-Cemâati'l-Mürçîün" şeklinde değil "Ehlü'l-Cemâati'l-mürcevn" şeklinde okunması hem imlâ hem mâna hem de kitabın iç bütünlüğü ve tutarlılığı açısından daha uygun görünmektedir. Nitekim Ebû Mutî', Ehl-i Cemâat'î kitap boyunca hiçbir yerde Mürcie'yle ilişkilendirmemektedir. Bilakis Mürcie'yi helâk olmuş, cehennemlik ve lanetlenmiş bir fırka olarak kabul etmektedir. Kanaatimizce bu ve benzeri deliller onun Mürçîiler'den sayılamayacağını göstermektedir.

Ebû Mutî' en-Neseîi'nin Kerrâmiyye'ye mensup olduğu yönündeki iddiaların temel dayanakları; onun *Kitâbü'r-Red*'de Kerrâmiyye'yi bid'at fırkaları arasında saymaması, imanı sadece söz olarak kabul etmesi, Kerrâmîler'den olması muhtemel

Dalâl", 300-309; Gömbeyaz, "Bâbertî'ye Nispet Edilen Bir Fırak Risalesi", 18; Avni İlhan, "Birgili Mehmet Efendi ve Mezhepler Tarihi ile İlgili Risalesi (Tuhfetü'l-Müsterşidin fî Beyânî Fırakı Mezâhibi'l-Müslimîn)", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1989), 194-215.

görülen kişilerden alıntılar yapması, zühde dair *el-Lü'lü'ıyyât* adlı kitabında Kerrâmîler'le ilişkili olduğu düşünölen kişilerden çokça nakilde bulunması, ayrıca Muhammed b. Kerrâm'ın da birkaç sözüne yer vermesi şeklinde ifade edilebilir. Ancak müellifin *Kitâbü'r-Red'* de nakilde bulunduğu ve Kerrâmiyye ile ilişkili görölen isimlerin Kerrâmiyye'ye mensup oldukları şüphelidir. *el-Lü'lü'ıyyât*'ta sözlerine yer verdiği Ahmed b. Harb'in ve Yahyâ b. Muâz'ın da Kerrâmiyye fırkasına bağılı oldukları kanıtlanabilmiş değildir. Dolayısıyla Kerrâmî oldukları şüpheli görölen bazı isimlerden alıntı ve nakiller yapması, Ebû Mutî'i Kerrâmîyye'ye mensup sayabilmek için kanaatimizce yeterli görönmemektedir. Ebû Mutî'in 165 varak hacminde ve içeriğı rivayetlerden oluşın *el-Lü'lü'ıyyât* adlı eserinin birkaç yerinde Muhammed b. Kerrâm'ın sözlerini nakletmesi, diğeri karşı delillerle birlikte düşünöldüğünde, bize göre onun Kerrâmî oluşu iddiası iyice zayıflamaktadır. Nitekim Ebû Mutî, eserlerinde rivayetlere geniş yer ayırmakta ve örneğın Zâhirî, Hanbelî veya Şî olan isimlerden de alıntılar yapabilmektedir. Bu noktada farklı gruplara aidiyetleri bulunan isimlerden bazı alıntılar yapmasının, onun mezhebî kimliğini belirleyici bir unsur taşımadığını söylemek mümkün hale gelmektedir.

Ebû Mutî'in Kerrâmiyye'yi bid'at fırkaları arasında saymaması Hanefî-Mâtürîdî fırak geleneğindeki fırkaları sınıflandırma ve isimlendirme farkı ile açıklanabileceğı gibi o dönemde vâki olması muhtemel siyasî-idarî bir baskı ile de izah edilebilir. Bu durumda Ebû Mutî'in Kerrâmîler'den; Mürcie, Sâyibiyye veya Müşebbihiyye gibi isimlerle bahsetmiş olması söz konusu olabilir. Eğer siyasî bir baskı varsa yine Kerrâmiyye adını kullanmayarak farklı fırka isimleri altında Kerrâmiyye'nin fikirlerini çürütmüş de olabilir. Kanaatimizce onun Kerrâmîler'den olamayacağıın en kuvvetli delillerinden bir diğeri, iman konusundaki görüşleridir. Zira Kerrâmîler'in imanı sadece söz (dil ile ikrar) olarak açıkladıkları bilinmekte, fakat Ebû Mutî imanı sadece söz ile açıklamamaktadır. Üstelik imanın sadece söz olduğunu kabul edenleri ayrılıkçı, sapkın ve bid'atçı fırkalar olarak kötülemekte ve görüşlerini reddetmektedir. Bununla birlikte Ebû Mutî'in Muhammed b. Kerrâm ve Kerrâmiyye ile örtüşmeyen başka görüşleri de bulunmaktadır. Bu husus konunun aydınlığa kavuşabilmesi açısından son derece ehemmiyetlidir. Zira Ebû Mutî Allah'ın zâtının havâdise mahal teşkil etmediğini, Allah'ın kelâmının O'nun zâtında hâdis olmadığını ve Allah'ın yarattığı ilk şeyin kalem olduğunu düşünmektedir. Kerrâmîler'le tenâkuz arz eden, üstelik müellifin bid'at ve dalâlet kabul ettiği bu gibi görüşlerin mevcudiyeti, onun Kerrâmîler'i Ehl-i Cemâat'ten sayması ve bu nedenle ismen zikretmemesi ihtimalini de ortadan kaldırmaktadır.

Ebû Mutî *Kitâbü'r-Red'* adlı eseri boyunca Sünnet'e ve Cemâat'e bağılılık vurgusu yapmaktadır. Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat için zikredilen; Ehl-i Sünnet, Ehl-i Cemâat, Ehl-i Hak, Sevâd-ı A'zam gibi birçok adlandırma içinden çoğunlukla Ehl-i Cemâat'i kullanmaktadır. Bunun yanında eserinde Ehl-i Sünnet, Ehl-i Cemâat ve's-Sünnet ile

Sevâd-ı A'zam tabirlerine de yer vermektedir. Bu durum onun Ehl-i Sünnet'e mensup olduğunu göstermektedir, çünkü Hanefî-Mâtürîdî fırak geleneğinde kurtuluşa eren tek bir fırkadan bahsedilmekte ve bu fırka "Ehl-i Cemâat", "Ehl-i Sünnet" ve "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat" gibi isimlerle anılmaktadır. Ebû Mutî'in görüşlerinin, Ehl-i Sünnet mezhebinin Ebû Hanîfe'den devam eden itikadî koluyla aynı doğrultuda olması, kitabının kendisinden sonra gelen Hanefî-Mâtürîdî fırak yazarları tarafından kaynak edinilmesi, Hanefî-Mâtürîdî âlimler tarafından Mürciî veya Kerrâmî olmakla itham edilmemesi, eserinde reddiyeci bir üslûp kullanması ve reddiyesinde Cemâat'i bölen fırkaları eleştirip Cemâat'i yani Ehl-i Sünnet'i savunması da kanaatimizce onun Ehl-i Sünnet'e mensup, Hanefî-Sünnîler'den olduğunu gösteren önemli deliller arasında yer almaktadır.

KAYNAKÇA

- Acar, Hasan. *Ebû Mutî' Mekhûl en-Nesefî'nin 'Kitâbu'r-Red ale'l-ehvâ' ve'l-bida' İsimli Eserinde Mezhepleri Tasnifi ve Mürcii Makâlât Geleneği İçindeki Yeri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.
- Aclûnî, İsmâil b. Muhammed. *Keşfü'l-hafâ' ve müzîlü'l-ilbâs 'amme'stehere mine'l-ehâdis 'alâ elsineti'n-nâs*. nşr. Muhammed Abdülazîz el-Hâlidî. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- Ahmed b. Hanbel. *Müsnedü Ahmed b. Hanbel*. 6 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1992.
- Ak, Ahmet. "Risâle fî Beyâni Gürûhi Ehli'd-Dalâl ve Makâlâtihim Adlı Eserin Mâturîdî'ye Aidiyeti Meselesi ve Risalede Mezheplerin Tasnifi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2008), 287-310.
- Alimoğlu Sürmeli, Zeynep. *Ehl-i Sünnet'in Kerrâmiyye Eleştirisi*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Alimoğlu Sürmeli, Zeynep. "Sünnî Makâlât Eserlerinde Kerrâmiyye'nin Tasnifi Meselesi". *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 12/2 (Güz 2019), 403-440.
- Aydın, Salih. "Ebû Hanîfe'nin En Kapsamlı Yorumu: Kerrâmîye". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 131-148.
- Bağdâdî, Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed. *el-Fark beyne'l-fırak*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Bağdâdî, Ebu Mansur Abdülkaahir. *Mezhepler Arasındaki Farklar*. çev. Ethem Ruhi Fiğlalı. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Bahçıvan, Seyit. "Dirâse". *Kitâbu'r-Red alâ ehl-i'l-bida' ve'l-ehvâi'd-dâlle*. mlf. Ebû Mutî' Mekhûl b. Fadl en-Nesefî. 7-108. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2013.
- Bahçıvan, Seyyid. "İrca Fikri ve Ebû Hanîfe'nin İrca ile İthamına Bir Bakış". *Selçuk Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi*. 8 (1999), 141-171.
- Bernand, Marie. "Le Kitâb al-radd 'alâ'l-bida' d'Abû Mutî' Makhûl al-Nasafî". *Annales Islamologiques* 16 (1980), 39-126.
- Brockelmann, Carl. *Geschichte der Arabischen Litteratur: Supplementband*. Leiden: E. J. Brill, 1937.

- Brockelmann, Carl. *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*. çev. Abdülhalim Neccar. 15 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, 2008.
- Çift, Salih. "İlk Dönem Tasavvuf Klasikleri Tarafından İhmal Edilen Bir Zühhd Hareketi: Kerrâmiyye". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2008), 439-462.
- Çift, Salih. *Tasavvufta Sevgi ve Ümit Yolu: Yahyâ b. Muâz er-Râzî Hayatı, Fikirleri ve Duaları*. Bursa: Sır Yayıncılık, 2011.
- Çift, Salih. "Yahyâ b. Muâz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/257-258. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Durguti, Abdylkader. "Muhammed b. Kerrâm ve Taraftarlarına Ait Eserlerin Genel Bir Tahlili". *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 12/1 (Bahar 2019), 112-146.
- Ebû Zehrâ, Muhammed. *İslâm'da İtikadî, Siyasî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*. çev. Sıbğatullah Kaya. İstanbul: Anka Yayıncılık, ts.
- Erdem, Sabri. "Ebû Hanîfe ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, Mürcie'nin Devamı Olarak Görülebilir mi?". *Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı*. 143-146. İstanbul, İFAV Yayınları, 2012.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2012.
- Fiğlalı, Etem Ruhi. "Burdur Kütüphanesi'nde Bulunan Bir Risale "Tezkiretu'l-mezâhib" ". *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi* 2 (1975), 99-141.
- Gömbeyaz, Kadir. "Bâbertî'ye Nispet Edilen Bir Fırak Risalesi Hakkında Tespitler ve Mülâhazalar". *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 5/1 (Bahar 2012), 7-33.
- Gömbeyaz, Kadir. "Hanefî-Maturîdî Mezhepler Tarihi Kaynakları". *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri*. ed. Halil İbrahim Bulut. 339-350. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.
- Gömbeyaz, Kadir. *İslam Literatüründe İtikadî Fırka Tasnifleri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed. *el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. 7 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.
- İbn Mâce. *Sünenü İbn Mâce*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1992.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.

- İlhan, Avni. "Birgili Mehmet Efendi ve Mezhepler Tarihi ile İlgili Risalesi (Tuhfetü'l-Müsterşidîn fî Beyâni Fırakı Mezâhibi'l-Müslimîn)". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1989), 173-215.
- İnal, İbrahim Hakkı. "Batıda Mezhepler Tarihi Metodolojisi Çalışmaları: Keith Lewinstein Örneği". *Usûl* 11 (2009/1), 55-70.
- İsferâyînî, Ebû'l-Muzaffer. *et-Tebşîr fî'd-dîn ve temyîzi'l-fırkati'n-nâciye 'ani'l-fırakî'l-hâlikîn*. nşr. Muhammed Zâhid b. el-Hasan el-Kevserî. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 1988.
- Karadaş, Çağfer. "Kerrâmiye ve İtikâdî". *Kelam Araştırmaları* 5/2 (2007), 41-62.
- Karadaş, Çağfer. "Mürcie'nin Mezhepliği Problemi ve Ebû Mansûr el-Mâturîdî". *Milel ve Nihal* 7/2 (2010), 191-221.
- Kılavuz, Ahmet Saim. "Zeynelâbidîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/365-366. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed. *el-Cevâhirü'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*. nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. 5 Cilt. Cize: Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 2. Basım, 1993.
- Kutlu, Sönmez. "Kerrâmiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/294-296. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Kutlu, Sönmez. *Mezhepler Tarihine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları, 5. Basım, 2019.
- Kutlu, Sönmez. *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*. Ankara: TDV Yayınları, 4. Basım, 2018.
- Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed. *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*. Beyrut: Dârü'l-Erkam, 1998.
- Lewinstein, Keith. "Doğu Hanefi Fırak Geleneği Üzerine Mülâhazalar". çev. Sönmez Kutlu - Muzaffer Tan. *İmam Mâturîdî ve Maturidilik*. haz. Sönmez Kutlu. 99-128. Ankara: Otto Yayınları, 8. Basım, 2018.
- Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Beşşârî. *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*. Kahire, Mektebetü Medbûlî, 3. Basım, 1991.
- Makdisî, Mutahhar b. Tâhir. *el-Bed' ve't-târîh*. 6 Cilt. Pord Said: Mektebetü's-Sekâfiyyetü'd-Dîniyye, ts.
- Massignon, Louis. *Doğuş Devrinde İslâm Tasavvufu*. çev. Mehmed Ali Aynî. haz. Osman Türer – Cengiz Gündoğdu. İstanbul: Ataç Yayınları, 2. Basım, 2020.

- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Kitâbü't-Tevhîd*. haz. Bekir Topaloğlu - Muhammed Aruçi. Ankara: TDV Yayınları, 2005.
- Neseffî, Ebû Mutî' Mekhûl b. Fadl. *Kitâbu'r-Red alâ ehl-i'l-bida' ve'l-ehvâi'd-dâlle*. nşr. Seyit Bahcivan. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2013.
- Neseffî, Ebû Mutî' Mekhûl b. Fazl. *el-Lü'lü'ıyyât*. Kastamonu: Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, 3038, 1a-165b.
- Nu'mânî, Şiblî. *İlmü'l-kelâmi'l-cedîd*. çev. Celâl es-Saîd el-Hafnâvî. Kahire: el-Merkezü'l-Kavmî li't-Tercüme, 2012.
- Pezdevî, Ebû'l-Yüsür Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerîm. *Kitâbü Usûli'd-dîn*. nşr. Hans Peter Linss. Kahire: Dâru İhyâi Kütübü'l-Arabiyye, 1963.
- Sankaya, Mehmet Saffet. "Erken Dönem Hanefî Geleneğinde Bir Zâhid: Ebû Mutî Mekhûl en-Neseffî (318/930) ve *Kitâbü'l-Lü'lü'ıyyât*'ı". IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu (Hanefîlik - Mâtürîdîlik (05-07 Mayıs 2017)). ed. Cengiz Çuhadar vd. 1/469-484. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Sayar, Süleyman. "Makdisî, Mutahhar b. Tâhir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/432-434. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm. *el-Milel ve'n-nihal*. thk. Muhammed Abdülkâdir el-Fâzılî. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2006.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdi b. Abdilmeccid es-Seleffî. 25 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 2. Basım, 1994.
- Tan, Muzaffer. "Geç Dönem Hanefî-Mâtürîdî Fırak Geleneği Bağlamında Bir Risale: "el-Makâlât fî Beyâni Ehli'l-Bida' ve'd-Dalâlât" ". *Fırat Üniversitesi İlahiyat İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2009), 181-202.
- Tan, Muzaffer. "Hanefî-Mâtürîdî Fırak Geleneği Bağlamında Mezheplerin Tasnifi Meselesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49/2 (2008), 121-152.
- Usta, Aydın. "Sâmânîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/64-68. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Üstüvâî, Ebû'l-Alâ' Sâid b. Muhammed. *Kitâbü'l-İ'tikâd*. nşr. Seyit Bahcivan. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Ehl-i Sünnet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/525-530. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Mîzânü'l-i'tidâl fi nakdi'-ricâl*. thk. Ali Muhammed el-Bicâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife Li't-tibâa ve'n-Neşr, 1963.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Beşşar Avvâd Ma'rûf. 15 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Siyeru 'alâmi'n-nübelâ*. 18 Cilt. Kahire: Dârü'l-Hadîs, 2006.
- Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd. *el-A'lâm: Kâmûsü terâcîm li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arab ve'l-müsta'rebîn ve'l-müsteşrikîn*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.